

Academic
year

2021-22

लाला लजपतराय : व्यक्तित्व एवं विचार

प्रा.डॉ. राजेंद्र रासकर, इतिहास विभाग प्रमुख, रयत शिक्षण संस्थेचे, डॉ. बाबासाहेब महाविद्यालय, ८५, शिंदे सरकारी वाडा, वार्ड नं ८, औंध, पुणे ६७ (ता.हवेली जि. पुणे. पिन कोड ४११०६७),
ई मेल - yogeshgangurde9579@gmail.com

सार

भारतभूमि हमेशा से ही वीरों की जननी रही है। भारत के स्वतंत्रता संग्राम में ऐसे कई वीर हुए जिन्होंने देश को आजादी दिलाने में अपनी जान की भी परवाह नहीं की। ऐसे ही एक वीर थे शेर-ए-पंजाब लाला लजपत राय। लाला लजपत राय भारतीय स्वतंत्रता संग्राम के वह महान सेनानी थे जिन्होंने देश सेवा के लिए अपने प्राणों की आहुति दे दी और अपने जीवन का एक-एक कतरा देश के नाम कर दिया

प्रस्तावना

लाला लजपत राय का व्यक्तित्व, देशभक्ती, राजनीति, धर्म, शिक्षा, संस्कृति, समाज सुधार आधी विभिन्न महनीय गुणों से मंडीत व्यक्तित्व रहा है। वह वास्तविक अर्थ में एक महामानव तथा महान राष्ट्र निर्माता थे। देश को दासता आता से मुक्ती दिला ना ही उनके जीवन का एक मात्र उद्देश था। राजनीतिक दासता से भी तथा वैचारिक, सांस्कृतिक आदि दास्ता वो से भी। अपने इस उद्देश्य के पक्ष में उन्होंने कभी भी किसी प्रकार की आलोचना ओ की चीता नहीं की। उद्देश पथ पर आगे बढ़ते जावो और इसके लिये आलोचना ओ की परवाह मत करो, यही उनकी कार्यप्रणाली थी। संक्षेप में उनके व्यक्तित्व की आधोलिखित विशेषता थी।

मर्तीमान देशभक्त

लालाजी जीवनपर्यंत एक निष्ठावान देशभक्त बने रहे। उनके जीवन के अशेष कार्यकलाप जन्मभूमि के प्रति तीव्र समर्पित रहे। अपनी प्रबल देशभक्ती के कारण ही उन्हें जीवन में अनेक बार शासन तंत्र का कोपभाजन बनना पड़ा। मांडले का देश निकाला, कई बार बंदी बनाया जाना तथा दीर्घकालीन प्रवास इसी भावना के परिणाम थे। वह चाहे भारत में रहे अथवा विदेशों में, सर्वत्र मातृभूमि का हित साधन करते रहे। उनका राजनीति में अवतरण, विभिन्न प्रकार के सामाजिक अथवा धार्मिक आदि कार्य सब इसी भावना के परिणाम थे। अपने इसी उद्देश्य की पूर्ती के लिए उन्हें बार-बार अपना पक्ष परिवर्तन भी करना पड़ा था। अपने जीवन की संध्या वेला की समीपता तथा मातृभूमि की दासता को देखते हुए उन्होंने मद्रास में एक बार कहा था, " अब जब जीवन की संध्या होते देखता हु और सिंहावलोकन करता हु, तब खेद होता है की जिस माता की कोख से जन्मा, जिसकी गोद को मलमूत्र से अपवित्र किया, जिसका स्तन पिया, वह माता बंधन में ही है और मेरे जीवन के सूर्य अस्ताचल की ओर प्रयान तीव्र गति से हो चला है माता के बंधन तोड़ने के लिये मैंने कुछ नहीं किया इतकी तीव्र वेदना मुझे व्यतीत करती रहती है।"

वस्तुतः किसी की देशभक्ती का इससे बढ़कर और बड़ा प्रमाण क्या हो सकता है की उसे अपने जीवन के अंत से अधिक अपने मातृभूमि की स्वतंत्रता की चिंता हो। निरंतर स्वास्थ्य की दुर्बलता के कारण भी वह मातृभूमि के स्वतंत्रता समर में डटे रहे और इसी के लिये उन्होंने अपना बलिदान भी दिया, उनकी दृष्टि में मातृभूमि का स्थान स्वर्ग से भी बड़कर था, आज देश में ऐसे ही राष्ट्रीय भावना की आवश्यकता है, तभी भारत की एकता और अखंडता सुरक्षित रह सकती है।¹

अदभुत राजनीतिज्ञ एवं बुद्धिजीवी

लालाजी केवल एक राजनीतिज्ञ ही नहीं, अपितु एक एक बुद्धिजीवी भी थे। यद्यपि उनके पास विश्वविद्यालय की कोई उपाधि नहीं थी, तथापि उनका ज्ञान भंडार अगाध था। उनका साहित्यसृजन, पत्रकारिता आदि उनके बुद्धिजीवी रूप का प्रतिनिधित्व करते हैं। अपने अमेरिका प्रवास की अवधि में वह वहा की सामाजिक, राजनीतिक आदि समस्या का अध्ययन भी करते रहे तथा वहा उन्होंने अध्यापन कार्य भी किया था। राजनीति में रहकर उन्होंने देश की राजनीति को एक नवीन दिशा दिखाई, साथ ही साथ वह सदा एक ज्ञानपिपासू बुद्धिजीवी के रूप में भी जनता के समक्ष बने रहे। इस विषय में उनके संपर्क में रहे श्री अलगुराय शास्त्री ने लिखा है - लालाजी बहुत अच्छे लेखक थे इसके लिए उनकी 'अनहंपी इंडिया', 'इंग्लंड डेट टू इंडिया', आदि पुस्तकें लालाजी कृत उपस्थित हैं। अंतरराष्ट्रीय राजनीति के वह निपुण ज्ञाता थे बार- बार विदेशों की यात्रा से उन्होंने भारत का जो सामंजस्यपूर्ण स्थान की राजनीति में था, और हे उसे गवेशनापूर्ण ढंग से कहा है और लिखा है।"

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५)

वर्ष अकरावे : अंक एकोणतिसावा

जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च २०२२

१९९० नंतरची मराठी कादंबरी

● संपादक ●

नंदकुमार मोरे

● संपादक मंडळ ●

एकनाथ पाटील । शामसुंदर मिरजकर । गोमटेश्वर पाटील । मांतेस हिरेमठ

● अतिथी संपादक ●

डॉ. व्ही. एम. पाटील

प्राचार्य, न्यू कॉलेज, कोल्हापूर

गुंडोपंत पाटील

मराठी विभाग प्रमुख, न्यू कॉलेज, कोल्हापूर

● अतिथी संपादक मंडळ ●

अरुण शिंदे । दीपककुमार वळवी । सुजय पाटील । गोमटेश्वर पाटील । मांतेस हिरेमठ

● प्रकाशक ●

प्रकाश दुकळे

अध्यक्ष, शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर

द्वारा : 'शब्दगंध', प्लॉट नं. ३/ब, नृसिंह कॉलनी,

फुलेवाडी रिंगरोड, कोल्हापूर-४१६०१०

● मुद्रक ●

भारती मुद्रणालय

८३२, ई वॉर्ड, शाहूपुरी ४थी गल्ली, कोल्हापूर. फोन नं.: ०२३१-२६५४३२९

मूल्य : ३००/-

ही संशोधन पत्रिका प्रकाशक डॉ. प्रकाश दुकळे, यांनी शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर यासाठी भारती मुद्रणालय, कोल्हापूर येथे छापून 'शब्दगंध', प्लॉट नं. ३/ब, नृसिंह कॉलनी, फुलेवाडी रिंगरोड, कोल्हापूर-४१६०१० येथे प्रकाशित केली. या पत्रिकेत प्रकट झालेल्या मतांशी संपादक, प्रकाशक व मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

अंतरंग

संपादकीय...

१. खांदेपालटाचा काळ
२. १९९० नंतरच्या कादंबरीतील स्त्रीवादी विचार
३. नव्वोदत्तरी मराठी कादंबरीतील कामगार वर्गाचे चित्रण
४. नव्वोदत्तरी मराठी कादंबरीतील कृषीजीवन
५. दलित कादंबरीतील स्त्रीव्यक्तिरेखांचा मनोवैज्ञानिक अभ्यास
६. जागतिकीकरण आणि १९९० नंतरची मराठी कादंबरी
७. स्त्रीलिखित मराठी कादंबरीतील स्त्रीप्रतिमा
८. १९९० नंतरची मराठी कादंबरी
९. १९९० नंतरच्या मराठी कादंबरीतील विस्थापितांचे चित्रण
१०. १९९० नंतरच्या मराठी लेखिकांच्या कादंबरीतील अविष्कारतंत्र
११. १९९० नंतरच्या कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखांचा मनोवैज्ञानिक अभ्यास
१२. नव्वोदत्तरी ऐतिहासिक कादंबरीतील कर्तृत्ववान स्त्रियांचे चित्रण
१३. १९९० नंतरच्या कादंबरीतील पर्यावरणीय संवेदन
१४. नव्वोदत्तरी मराठी लघुकादंबरी : संकल्पना आणि स्वरूप
१५. १९९० नंतरची मराठी विज्ञान कादंबरी
१६. १९९० नंतरची मराठी ग्रामीण कादंबरीतील बदललेले समाज जीवन
१७. नव्वोदत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन
१८. चरित्रात्मक कादंबरी संकल्पना आणि स्वरूप
१९. १९९० नंतरची मुस्लीम लेखिकांची मराठी कादंबरी
२०. '१९९० नंतरच्या स्त्रियांच्या कादंबरीतील स्त्रीवादी जाणीवा'
२१. जागतिकीकरण आणि आदिवासी साहित्य
२२. नव्वोदत्तरी भिन्न भाषिक कादंबऱ्यांचा तौलनिक अभ्यास
२३. नव्वोदत्तरी आदिवासी साहित्यातील नायकप्रधान कादंबरी
२४. मराठी ग्रामीण कादंबरीवरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव
२५. नव्वोदत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी
२६. नव्वोदत्तरी महानगरीय मराठी कादंबरी
२७. नव्वोदत्तरी मराठी ई - कादंबरीची बदलती डिजिटल दुनिया
२८. नव्वोदत्तरी मराठी कादंबरीचे स्वरूप आणि आशय
२९. नव्वोदत्तरी कादंबरीतील स्त्रीवाद :

- प्रा. गुंडोपंत पाटील २
- अनिल गवळी ७
- डॉ. नीता र. तोरणे १३
- डॉ. मोहन लोंढे २२
- डॉ. अशोक शिंदे ३१
- डॉ. सुनिता गोरख रोकडे ३८
- प्रा. डॉ. शिवाजी महादेव होडगे ४४
- डॉ. नीला गिरीश जोशी ४९
- प्रा. बापूराव पांडुरंग खडके ५६
- प्रा. अविनाश भोरे ६३
- प्रा. माधवी सुरेंद्र पवार ७१
- सौ. आश्लेषा सचिन कुंभार ७७
- डॉ. विजया प्रशांत पवार ८२
- डॉ. अरुण शिंदे ८७
- प्रा. गुंडोपंत पाटील ९३
- प्रविणसिंह बहादूरसिंह शिलेदार ९९
- डॉ. शहाजी ज.पाटील १०६
- डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे ११०
- प्रो.डॉ.रमेश पांडुरंग पोळ ११५
- डॉ. आर. के. शानेदिवाण ११९
- डॉ. प्राजक्ता प्रल्हादराव निकम १२६
- प्रा. श्रीमती नंदा नामदेव मोळे १३१
- प्रा. जयश्री सुरेश बाबर १३७
- डॉ. कृष्णा महादू भवारी १४२
- श्री. लक्ष्मण धुंदा उमवणे १४७
- प्रा. बाळासो आण्णा सुतार १५२
- डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे १५९
- डॉ. अनंता मच्छिंद्र कस्तुरे १६४
- श्री. रविंद्र भगवान पाटील १७०

- व्यक्ती स्वातंत्र्याचा मुक्त आविष्कार
३०. १९९० च्या नंतरच्या मराठी कादंबरीमधील समाजजीवनाचे चित्रण
३१. १९९० नंतरची मराठी दलित कादंबरी स्वरूप आणि विचार
३२. आदिवासी कादंबरीवरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव
३३. १९९० नंतरची विज्ञान कादंबरी : वैज्ञानिक जाणीवा आणि मानवी संवेदना यांच्यातील सहसंबंध
३४. महानुभाव संप्रदायाचा कादंबरीवरील प्रभाव
३५. १९९० नंतरच्या स्त्रियांच्या कादंबरीतील स्त्री संवेदना
३६. १९९० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव
३७. संत चरित्रात्मक कादंबरी : वैश्विक मूल्यात्मकता
३८. २०२० मधील मराठी कादंबरी : समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन
३९. १९९० नंतरची मराठी ग्रामीण कादंबरी
४०. नव्वदोत्तर कादंबरीतील ग्रामसंवेदनाच्या पडझडीचे प्रतिबिंब
४१. १९९० नंतरचे स्त्रियांचे कादंबरी लेखन
४२. १९९० नंतरची मराठी ग्रामीण कादंबरी
४३. १९९० नंतरचे स्त्रियांचे कादंबरी लेखन
४४. १९९० नंतरची मराठी कादंबरी : समाज आणि संस्कृती
४५. मराठी लेखिकांच्या कादंबरीतील सामाजिक जाणिवा
४६. नव्वदोत्तर मराठी कादंबरीतील गोंड जमातीचे समाजजीवन
४७. १९९० नंतरची महानगरीय मराठी कादंबरी
४८. नव्वदोत्तर कादंबरीतील स्त्रीत्व भान
४९. जागतिकीकरण आणि १९९० नंतरच्या मराठी कादंबरीतील बदलते समाजजीवन
५०. १९९० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीचे स्वरूप
५१. आदिवासी कादंबरी : शैक्षणिक पर्यावरण
५२. 'चैत' कादंबरीतील ग्रामीण समाजवास्तवाचे दर्शन
५३. मराठी कादंबरीतील स्त्रीवादी दृष्टीकोन
५४. १९९० नंतरची महानगरीय कादंबरी
५५. १९९० नंतरच्या दलित कादंबरीतील जाणिवांचे बदलते स्वरूप
५६. १९९० नंतरच्या मराठवाड्यातील निवडक ग्रामीण कादंबरीतील समाजजीवन
५७. १९९० नंतरच्या स्त्रीलिखित कादंबरीतील स्त्रीवादी जाणिवा
५८. १९९० नंतरची आदिवासी कादंबरीकारांची मराठी कादंबरी
५९. नवदोत्तर कादंबरी : बदलते सामाजिक, सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य

स्मिता अधिकारी राजमाने १७७

प्रा. डॉ. सुजय बाबुराव पाटील .. १८२
प्रा. सुनील चंदनशिवे १८५
डॉ. तानाजी ज्ञानदेव पाटील १८९

डॉ. विद्या विजय नावडकर १९२
प्रा. डॉ. कोमल कन्हैया कुंदप ... १९८
प्रा. लता पांडुरंग मोरे २०२
प्रा. डॉ. विश्वास शं. पाटील २०९
प्रा. धनंजय महादेव होनमाने २१२
डॉ. विनोद दे. राठोड २१७
श्री. विलास सखाराम सुर्वे २२३
डॉ. विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील २३१
सौ. सविता प्रशांत रोटे २३६
डॉ. सर्जेराव जाधव २४१
डॉ. शरद पवार २४६
प्रा. श्रीरंग अरविंद तराळ २५०
प्रा. डॉ. रेश्मा रमेश दिवेकर २५६
प्रा. विनायक शरदचंद्र राऊत २६१
डॉ. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे .. २६६
डॉ. रचना माने २७१
प्रा. रणजीत एकनाथ हासूरकर ... २७७

डॉ. मनमोहन राजे २८०
डॉ. दीपककुमार वळवी २८७
डॉ. चंद्रकांत पोतदार २९०
प्रा. डॉ. अतुल नारायण चौरे २९५
प्रा. आशालता नारायण खोत ३०१
प्रा. डॉ. प्रशांत गायकवाड ३०४
प्रा. ललिता मानसिंग गोपाळ ३०९

डॉ. प्रियांका कुंभार ३१३
प्रा. दत्तू रावजी मेंगाळ ३१७
डॉ. लक्ष्मण सर्जेराव शिंदे ३२४

मराठी लेखिकांच्या कादंबरीतील सामाजिक जाणिवा

प्रा. डॉ. रेश्मा रमेश दिवेकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, औंध, पुणे

प्रस्तावना :

१९९० नंतरच्या मराठी लेखिकांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यातून दिसून येणारी सामाजिक जाणीव आणि त्यातून दिसून येणारे समाजमन आणि सामाजिकता महत्त्वाची आहे. लेखिका ज्या समाजाचा भाग असते, त्या समाजातील वास्तवाचे चित्रण त्यांच्या कादंबऱ्यांतून प्रकर्षाने प्रकट होते. जागतिकीकरणाच्या रेट्याने प्रत्येक जातीचे, त्या जातीतील वेगवेगळ्या समुदायाचे, स्त्रियांचे, कामगारांचे प्रश्न निर्माण झाले. १९९० नंतर आपल्याकडे आलेल्या खाऊजा धोरणाने औद्योगिकीकरणामुळे वाढ झाली. माहिती तंत्रज्ञानाचा विस्फोट, डिजिटायझेशन, संवादाची बदललेली माध्यमे, मीडियाचे बदलते स्वरूप याचा परिणाम स्त्रियांच्या मनावर जसा झाला, तसाच तो त्यांच्या जीवनावरही झाला. १९ व्या शतकात भांडवली समाज व्यवस्था आल्याने स्त्रियांबरोबरच समाजातील वंचित, शोषित समाज जागतिकीकरणाने निर्माण केलेल्या यंत्रणेचा गुलाम झाला. भांडवली व्यवस्थेचा मुख्य हेतू आर्थिक नफा मिळवणे असल्याने त्यांनी सर्वसामान्य माणसाला आपला भागीदार बनवून, त्याला ग्राहक बनवले. जागतिकीकरणामुळे भांडवलालाच मूल्याचा दर्जा प्राप्त झाला. त्याचा प्रसार केला जाऊ लागला. या माध्यमातून समाजातील सर्व घटकातील, स्तरातील व्यक्तीची पिळवणूक केली जाऊ लागली. उत्पादन कोणतेही असो त्याच्या जाहिरातीसाठी स्त्रीच्या शरीराचा वापर केला जाऊ लागला. आपल्या मालाचा खप व्हावा यासाठी स्त्रीकडे एक वस्तू म्हणून पाहिले गेले. स्त्रियांचे प्रश्न बदलले, नातेसंबंध अधिक तक्रारू झाले, त्यामुळे घटस्फोटाचे प्रमाण वाढले. माहिती तंत्रज्ञानाचा विस्फोट झाल्याने मानवी मन जसे गुंतून राहिले, तसेच ते विकारांच्या आहारी गेले. त्यामुळे स्त्रियांची सुरक्षितता हा कळीचा मुद्दा झाला. वंचितांचे, शोषितांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी किंवा त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी एनजीओ निर्माण झाले. यात समाजातील अनेक घटक भरडले गेले. या काळात लेखन करणाऱ्या स्त्रिया या समाजाचा घटक असल्याने, त्यांच्या लेखनातून समाजाचे प्रतिबिंब सकसपणे उमटू लागले.

उद्दिष्टे :

- १) १९९० नंतरच्या स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यातून दिसून येणारे समाजजीवन समजून घ्यायला मदत होईल.
- २) जागतिकीकरणाचा समाजजीवनावर झालेला परिणाम स्पष्ट होईल.
- ३) स्त्रियांचा असणारा सामाजिक दर्जा लक्षात येईल.
- ४) लग्नसंस्थेचे बदलते स्वरूप आणि महानगरीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांची बदलती मानसिकता दृग्गोचर होईल.

स्त्रिया आपल्या कादंबऱ्यातून समाजातील विविध स्तराचे चित्रण करू लागल्या. त्यांच्या

लेखनातून भुकेचा प्रश्नी जसा अधोरेखित झाला, तसाच आरोग्याचा सुद्धा प्रश्न तितक्याच प्रभावीपणे त्यांनी मांडला. या बरोबरच त्यांनी समाजातील लोकांचे मन म्हणजेच समाजमन ओळखून त्याचेही चित्रण केले. या कालखंडातील लेखिकांच्या कादंबरीचाकेंद्रबिंदूच सामाजिकजाणीवकिंवा समाजमन हा आहे.

आदिवासी समाजाचे चित्रण करणारी कविता महाजन यांची 'ब्र' ही कादंबरी.७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार १९९२ साली स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी स्त्रियांच्या राखीव जागा निर्माण झाल्या. याच्या परिणामस्वरूप आदिवासी भागातील ग्रामपंचायतीतून स्त्रिया निवडून येऊ लागल्या. त्या सरपंचपद भूषवू लागल्या. हे पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेच्या विरोधात असल्याने ते पुरुषी मानसिकतेत बसले नाही. याविरुद्ध महिलांवर अविश्वास ठराव मांडला गेला. याची सत्यासत्यता पाहण्यासाठी 'प्रगत' ही स्वयंसेवी संस्था प्रफुलाची निवड करते. याची पाहणी करून तिला अहवाल लेखन करायचे असते. त्यासाठी ती ज्या गावांची निवड करते त्याची सविस्तर माहिती जाणून घ्यावी म्हणून पंचायत समितीच्या ऑफिसला भेट देते. तिथे असणाऱ्या पुरुष कर्मचाऱ्यांच्या संवादातून स्त्रियांबद्दलचा राग, द्वेष, असूया याचेच प्रफुल्लाला दर्शन घडते. तुमचं बायकांचा बरं असतं. बस पासून निवडणुकीपर्यंत सगळीकडे राखीव जागा असतात तुमच्यासाठी. आजकाल संस्था-संघटना असतात. महिला दक्षता समिती असते. राज्य महिला आयोग वगैरे असतो. आमच्यासाठी कुठाय राज्य पुरुष आयोग? या वाक्यातून पुरुषांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा संकुचित दृष्टिकोन दिसून येतो. राजकारणात स्त्रियांना मिळालेल्या अधिकारामुळे पुरुषांच्या सत्ता स्थानांना धक्का पोहोचतो म्हणून ते आपल्या वागबाणांनीत्यांना घायाळ करत राहतात

'ब्र' कादंबरीतून अहवाल लेखन करण्यासाठी प्रफुल्ला महाराष्ट्रातील ३७ जिल्ह्यातून बसलेल्या ४७ आदिवासी पाड्यांना भेट देते. यामुळे तिला आदिवासी समाज जसा समजतो, तसेच त्यांची निसर्गाशी असणारी जवळीकही कळते. प्रफुल्लाच्या माध्यमातून कविता महाजन आदिम समाजाशी एकरूपता साधतात. 'कीती बायकांच्या जगण्यात मी माझ्या जगण्याचे प्रतिबिंब पाहिले' असे त्या म्हणतात. या कादंबरीच्या माध्यमातून स्त्रियांवर होणार्या अन्याय अत्याचाराच्या कहाण्या समाजासमोर येतात उदाहरणार्थ सनगीबाईचा भर बाजारात होणारा लिलाव, जयाबाईचा तोडलेला हात, स्त्रियांना मिळणारी असमानतेची वागणूक, स्त्री सरपंच झाल्याने तिला बसायला खुर्ची न देणे, झेंडा वंदन करण्याचा अधिकार हिरावून घेणे, ग्रामसभेसाठी तिला न बोलावणे, राखीव जागेवर उभी राहून निवडून आलेली कातकरी समाजातील कालीबाई सरपंच होते, आपल्या हातून सत्ता गेलेला समाज तिला पोलिसांकरवी त्रास देतो. यापासून वाचण्यासाठी ती आपल्या भावाला घर जावई करून घेते. आपले अनुभव सांगताना ती म्हणते, आता रात्रीचे कोणाला दार उघडत नाही. नवरा मुडद्यासारखा पिऊन पडलेला असतो. मग भावाला घर जावई करून आणला. मामाला भाची दिली करून. त्याची बायको आधीच मेली होती. एकटाच राहत होता. त्याचीही सोय झाली. आम्हाला पण आधार झाला.^१ आपले अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी याही समाजातील स्त्रियांना लढा द्यावाच लागतो. तसेच स्त्रियांच्या अनुभवाचे विविध स्तर 'ब्र' या कादंबरीतून व्यक्त होतात. हे अनुभव आदिवासी समाजापुरतेच मर्यादित नाहीत. तर आपल्याला सिद्ध करण्यासाठी पुढे येणार्यास समाजातील इतर घटकांचेही आहेत. आपल्याला व्यक्त करू पाहणाऱ्या, दबलेल्या, उपेक्षित, नाकारलेल्या समूहाचा हा आवाज आहे. या कादंबरीतून ग्रामीण आणि शहरी समाज जीवनातील अनेक स्तर उलगडले जातात. शहरातील मध्यमवर्गीय सुशिक्षित स्त्री नवऱ्याकडून होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराविरुद्ध

तोंडातून ब्रही न काढता तो अत्याचार मुकाट्याने सहन करते. सुमित्राच्या रूपाने लेखिका अशिक्षित व अशिक्षित स्त्री जीवनातील मूलभूत फरक अधोरेखित करते. प्रफुल्लाचा घटस्फोट होऊनही तिच्या नवरा तिला शारीरिक व मानसिक त्रास देतच राहतो. शहरी समाज असो वा ग्रामीण समाज स्त्रियांवर होणारा अन्याय सारखाच आहे. 'ब्र' या कादंबरीतून प्रमुख व दुय्यम पात्रांच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुष यांच्या नात्यातील विषमता अधोरेखित केली जाते. याविषयी नीलिमा गुंडीम्हणतात, समाजात वेगवेगळ्या संदर्भात निर्बंध असतात. कुठे आणि काय बोलायचे नाही, याविषयीचे निर्बंध असतात. निर्बंध गुलाम मनोवृत्तीच्या स्त्री-पुरुषांवर असतात. आजही स्त्रीचा सामाजिक दर्जा लक्षात घेता तिच्यावर निर्बंध अधिक प्रमाणात लादले जात असतात. या पार्श्वभूमीवर 'ब्र' ही कादंबरी एक लेखिका लिहिते, हेच लेखन विषयक निर्बंधांविरुद्ध उचललेले पाऊल ठरते.^३ यावरून या कादंबरीतील सामाजिक जाणीव अधोरेखित होते.

'भूमी' ही आशा बगे यांची कादंबरी. भूमी ही व्यापक सामाजिक संकल्पना यांतून दृग्गोचर होते. जमिनीकडे म्हणजे भूमीकडे असणारा सृजनात्मक गुण हाच स्त्रीकडे असल्याने त्या भूमीच्या भूमिकेतून तिच्याकडे बघतात. समाजामध्ये भूमीवर मालकी हक्क प्रस्थापित करून भूमीचा वापर करणे हा पुरुषांचा स्थायीभाव. या पुरुषीवृत्तीवर लेखिका प्रकाश टाकते. समाजात वावरत असताना विविध घटकांकडून स्त्रीला मिळणारी दुय्यमत्वाची वागणूक त्या अधोरेखित करतात.

आम्माच्या मृत्युने मैथिलीचे संपूर्ण आयुष्यच बदलून जाते. आत्या तिला आपल्या बरोबर मुंबईला घेऊन येते. उदय आत्याचा सावत्र मुलगा, मैथिलीला तिचा निर्णय न विचारता तू मला पसंत आहेस. मी आता मुली पाहणार नाही असा आपला निर्णय सांगून टाकतो. तिला अनेक आमिषे दाखवून तिच्याशी सलगी करण्याचा प्रयत्न करतो. मैथिली त्याला कोणताच रिस्पॉन्स देत नाही म्हटल्यावर तो म्हणतो, काय हरकत आहे ग! मी लग्नच करणार आहे तुझ्याशी मी उद्याच बोलेन आईशी.^४ पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रीला असणारा दुय्यम दर्जा जसा येथे दिसून येतो तसेच कोणत्याही निर्णयप्रक्रियेत तिला सहभागी करून न घेण्याची मानसिकता ही दिसून येते.

परिस्थितीमुळे दहावीला नापास असा शिक्षा लागलेली मैथिली आपल्या मेहनतीच्या, बुद्धिमत्तेच्या बळावर बारावी उत्तम मार्कांनी पास होते. बुद्धिमत्ता, गुणवत्ता व इच्छा असूनही आर्थिक विवंचनेमुळे तिला मेडिकलचे शिक्षण घेता येत नाही. एखादी गोष्ट वेळेवर झाली नाही तर त्याचे परिणाम स्त्रीलाच भोगावे लागतात. मैथिली परिस्थितीला शरण न जाता जिद्दीने शिक्षण पूर्ण करते. स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करते. शंतनुशी विवाह करते. पण शंतनू आणि तिचे भावबंध म्हणावे तसे जुळत नाहीत. स्वतः विषयी नकारात्मक विचार करणाऱ्या शंतनुला जेव्हा मैथिली समजवण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हा शंतनू तिच्यावर चिडतो व मैथिलीला म्हणतो, तुझं कुठं तसं आहे? फेलोशिप घेतलीस. पीएच.डी.ही मिळाली युनिव्हर्सिटीत शिकवतेस. तुझं जग विस्तारलं. You are making rapid stride. मी मात्र थांबलो आहे. फार पूर्वीच कोणत्याही पुरुषाला बायकोने आपल्या पुढे जाणे मनातून खात राहते. ते त्याला मान्य होत नाही. हे समाज वास्तव त्या प्रखरपणे मैथिली व शंतनू यांच्या माध्यमातून मांडतात.

मेघना पेठे यांच्या 'नातिचरामि' या कादंबरीतून महानगरीय समाजस्तर दिसतो. महानगरीय समाजात वावरणाऱ्या पुढारलेल्या स्त्रिया समाजाचा निकोप आधार असणारी विवाह संस्थाच नाकारतात. विवाह केल्याने नेमके काय साध्य होते? विवाह बंधनाने दोन व्यक्तींची मने जुळतात का? लग्न टिकवण्यासाठी नेहमी स्त्रीलाच का पुढाकार घ्यावा लागतो? विवाह टिकवण्यासाठी तिलाच का

तडजोड करावी लागते? आपल्या संसारात तिला मन मारून का जगावे लागते? असे अनेक प्रश्न त्या उपस्थित करतात. विवाह झाल्यावर होणारा अपेक्षाभंग व त्यामुळे होणारी फरफट स्त्री व पुरुष या दोघांच्याही वाट्याला येते. हे वास्तव त्या मांडतात. भारतीय विवाहसंस्थेत असणारे अनेक विरोधाभास त्या दाखवतात. लग्नानंतरही नवरा-बायकोचे पटते, त्यांची मने - मते जुळतात नाही. तर शुद्ध मैत्री विषयी सुद्धा संशय घेतला जातो. तेव्हा या कादंबरीची नायिका असणारी मीरा म्हणते, आपल्याला न भावणाऱ्या, आपल्याला न मानवणाऱ्या, आपल्याला न पेलणाऱ्या माणसाबरोबर असायला लागणं. दुसऱ्या पेक्षा आपण कमी असलो तरी आणि जास्त असलो तरी, दोघांनाही ते वेगवेगळ्या प्रकारे दुखतं च. ^७ स्त्री-पुरुषाने एकमेकांना समजून न घेता लग्न केले तर दोघांची फक्त फरफट होते. म्हणून मेघना पेठे म्हणतात, आधी एकत्र यावं, एकत्र राहून वगैरे बघावं, की काय बुवा जमतंय का आपलं, आणि मग बांधून घ्यावं, तर तसं नाही. उलट आधी बांधून घाला त्या दोघांना. आणि मग बसा पालथी मूठ तोंडावर मारत !^८

मीराच्या व्यक्तिरेखेतून लेखिका स्त्री-पुरुष यांच्यातील लैंगिक संबंधाबाबत प्रश्न तर उपस्थित करतेच, पण विवाह संस्था कशी तकलादू आहे याचेही चित्र रेखाटते स्त्री-पुरुष समानतेच्या दृष्टीने लग्नसंस्था कशी गैरसोयीचे ठरते. ही सामाजिक जाणीव ती व्यक्त करते. याविषयी रेखा इनामदार-साने म्हणतात, गेल्या पिढीतील बायका शरणागती पत्करत राहिल्या. परंतु आता निर्दयपणे आत्मसन्मान पायदळी तुडवणाऱ्या लग्नाने वा प्रेमाने बसणाऱ्या निरगाठी कितीही क्लेश झाले तरी तोडून टाकणाऱ्या, अल्पसंख्ये का होईना पण स्त्रिया येथे दिसतात. ^९ त्यांच्या या म्हणण्यातून समाजात घट्ट रुतून बसलेल्या धारणा आता हळूहळू बदलू लागल्या आहेत. त्यांच्याकडे पाहण्याचा स्त्रियांचा दृष्टिकोनही बदलत आहे हेच दिसून येते.

‘बुढाई’ या प्रतिमा इंगोले यांच्या कादंबरीतून वऱ्हाडातील समाजजीवन, तेथील दारिद्र्य उपासमार, आरोग्याच्या सुविधांचा अभाव आणि या सगळ्यामुळे संकटात सापडलेल्या माणसांचा फायदा घेऊन त्यांना लुटणारी- लुबाडणारी मानसिकता याचे चित्रण येते. गोकर्णा व लुकळा महार यांचे होणारे शोषण, त्यांच्या वाट्याला आलेल्या हाल-अपेष्टा याचे सर्वांगीण शब्दचित्र त्या काढतात. खेडेगावाशी एकरूप झालेली माणसे. जेव्हा पोटाचा प्रश्न सोडवण्यासाठी शहराचा रस्ता धरतात, शहरात गेल्यावर त्यांच्या वाटेला आलेल्या हाल-अपेष्टा यांचा पट या कादंबरीतून उलगडत जातो. या कादंबरीतून खेडेगावातील समाज जसा येतो, तसेच गावगाडा येतो. त्याच बरोबर शेतीवर आधारलेल्या संपूर्ण गावाचे चित्रण यात येते. गावात असणाऱ्या अनेक जाती-जमातींचे सामाजिक संदर्भ यातून येतात. गावगाड्यात दिसून येणाऱ्या स्त्री-पुरुषांच्या दुय्यमत्वाचे अनेक दाखले लेखिका देते. आता नवजीवन नगरातही पांढर्यांक चुन्याच्या रेघा मारून काळ्या मातीचं पांढरी करण सुरू होतं. चार पाच पिढ्या आधी हे कोणाला सांगूनही खरं वाटलं नसतं, कारण पूर्वी काळ्याजमिनीला ‘आई’ म्हणत. फारतर तिला ‘शिवार’ म्हणत, तर पांढऱ्या जमिनीला ‘गाव’ म्हणत. या पांढऱ्या जमिनीवर माणसं वसायची, काही गावकुसाबाहेर असली तरी जमीन पांढरीच असायची. या पांढऱ्या मातीवर पांढऱ्या मातीची घरं बांधली जायची. ती पिढ्यान् पिढ्या टिकायची. ही घर सावरण्यासाठी ही पांढरीच माती वापरली जायची. पण तरीही घरं मजबूत असायची. नातवंडे, पतवंडे आरामात पाहायची. आपल्या ओलाव्यात माणसांना बांधून ठेवायची. माणसेही मग पांढरेपण जपायची. उजळ माथ्याने वावरायची. बघता बघता पांढऱ्या केसांची होऊन जायची. ^{१०} माणसे आपल्या गावाशी, मातीशी कशी जोडलेली असतात, याचे वास्तव चित्र जसे येते, तसेच शेतीबद्दल प्रेम हा ग्रामीण

जीवनाचा महत्त्वाचा पैलू यातून दिसतो. शेतीशी संबंधित सामूहिक जीवन यातून दिसून येते. थोडक्यात जगणे आणि जगवणे हा ग्रामीण जीवनाचा असणारा प्रकृतीधर्म लेखिका अधोरेखित करते.

समारोप : १९९० नंतरच्या मराठी लेखिकांच्या कादंबरीतून दिसून येणार्या सामाजिक जाणिवा या अनेक पैलूंनी युक्त आहेत. यातून दिसणारे सामाजिक मनही अनेक अंगाने अनेक विषयांना स्पर्श करते. समाजातील जातीपातीचे जसे चित्रं यातून येते तसेच खेडे, शहर, महानगर असे विविध स्तर यातून चित्रित होतात. समाजजीवनातील स्त्रियांचे स्थान जसे अधोरेखित होते तसेच पुरुषी मानसिकतेचेही चित्रण यातून येते.

निष्कर्ष

- १) समाजवास्तवाचे चित्रण कादंबऱ्यातून केल्याचे दिसते.
- २) १९व्या शतकात भांडवली व्यवस्था आल्याने माणसाला ग्राहक बनवले.
- ३) स्त्रियांच्या लेखनातून समाजाचे प्रतिबिंब सकसपणे उमटू लागले
- ४) समाजात असणारे अनेक प्रश्न स्त्रियांनी आपल्या लेखनातून मांडले.

संदर्भ ग्रंथ

- १) 'ब्र' - कविता महाजन, राजहंस प्रकाशन, पुणे, पान नंबर १०२
- २) तत्रैव - पान नंबर २२
- ३) 'कविता महाजन - स्त्रीलिखित मराठी कादंबरी' - संपादन: अरुणा ढेरे, पद्मगंधा प्रकाशन, पान नंबर २८२
- ४) 'भूमी' - आशा बगे, मौज प्रकाशन गृह, पान नंबर ३८
- ५) तत्रैव - पान नंबर ३८
- ६) तत्रैव - पान नंबर १५९
- ७) 'नातिचरामि' - मेघना पेठे, राजहंस प्रकाशन, पुणे, पान नंबर १२७
- ८) तत्रैव, पान नं
- ९) 'लेखिकांच्या कादांबऱ्यांतून प्रकटणाऱ्या स्त्रीवादी जाणीव' - रेखा इनामदार - साने, (सांपा.); वंदना भागवत, अनिल सपकाळ, गीताली पान नंबर ५२८.
- १०) 'बुढाई' - प्रतिमा इंगोले, देशमुख आणि कंपनी पब्लिकेशन प्रायव्हेट लिमिटेड, पा. ४

• •

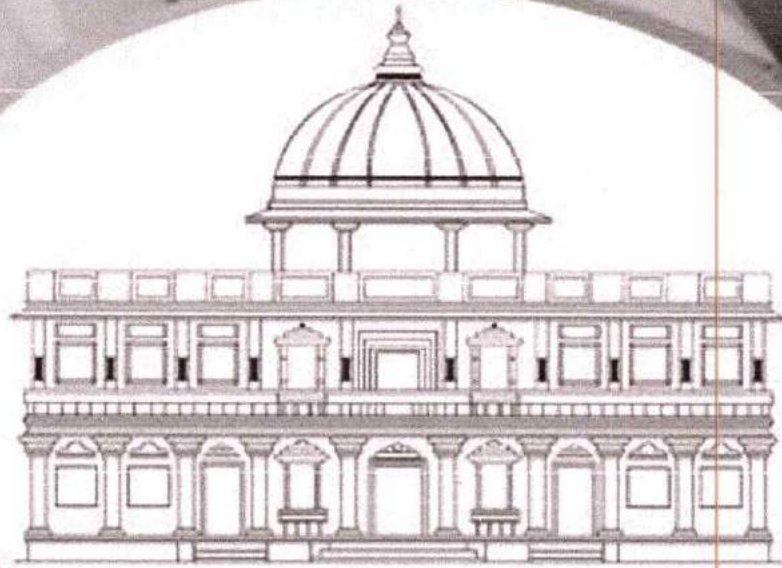

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक - मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : ४

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक :

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे २१.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या
नियतकालिकेतील लेखांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

१९ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मानव मुक्तीचे लढे - डॉ.विजय रेवजे, सोलापूर	८३
२० डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रवादी दृष्टीकोण - डॉ.वासुदेव डोंगरदिवे, विक्रमगड, जि. पालघर	८५
२१ महात्मा फुले यांचे पददलितांच्या शिक्षणासंबंधीचे योगदान - प्रा.आनंद शिंदे, सोलापूर	९०
२२ महात्मा जोतीराव फुले - एक दृष्टा और स्रष्टा युगपुरुष - डॉ.दत्तात्रय अनारसे, माढा, जि.सोलापूर	९३
२३ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि बहिष्कृत हितकारिणी सभा - डॉ.दिगंबर वाघमारे, टेंभुर्णी, ता.माढा, जि.सोलापूर	९६
२४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सशक्तिकरण - डॉ.दिलीप बिराजदार, माकणी, ता.लोहारा, जि.उस्मानाबाद	१०१
२५ महात्मा जोतीराव फुले यांच्या कुळंबीण' अखंडातील जातीयवस्था व स्त्री शोषणाचा विचार - डॉ.दिनकर मुरकुटे, हडपसर, पुणे	१०५
२६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक व कृषिविषयक विचारांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास - डॉ.स्मीता पाकधाने, नाशिक	१०९
२७ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : बौद्ध धम्म प्रभाव आणि वारसा, सामाजिक अस्तित्वाचा पर्यायी समृद्ध मार्ग - डॉ.प्रभाकर कोळेकर, सोलापूर	११६
२८ आंबेडकरवादी इतिहास पद्धतीचे वैचारिक तत्त्वज्ञान व त्याची मिमांसा - डॉ.प्रविण बोरकर, उल्हासनगर	१२३
२९ आधुनिक भारताच्या सामाजिक चळवळीचा दीपस्तंभ महात्मा फुले कृत सत्यशोधक समाज - डॉ.राजेंद्र गायकवाड, टेंभुर्णी, .	१२९
३० महात्मा जोतीराव फुले यांचे सत्यशोधक समाजाबाबतचे विचार - डॉ. सुशिल शिंदे, पंढरपूर	१३१
३१ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दलित चळवळीतील योगदान - डॉ.संजीव बोधे, खटाव, जि.सातारा	१३६
३२ महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे सामाज सुधारणाविषयक विचार - प्रा.दत्तू शेंडे, कर्जत, जि.अहमदनगर.	१३९
३३ आधुनिक भारताच्या संविधान निर्मितीत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान - डॉ.सुभाष वाघमारे, सातारा.	१४१
३४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के वैचारिक परिप्रेक्ष्य में हिंदी दलित आत्मकथा साहित्य - डॉ.प्रमोद परदेशी, कर्जत, जि.अहमदनगर.	१४५
३५ समाज परिवर्तनाच्या चळवळीचे आद्य प्रवर्तक महात्मा फुले यांचे विचार व कार्य : एक अभ्यास - डॉ.गौतम ढाले, जयसिंगपूर, जि.कोल्हापूर.	१४९
३६ महात्मा फुले यांचे शेतकऱ्यांच्या प्रगतीबाबत विचार - डॉ.घनश्याम महाडीक, अमरावती	१५४
३७ महात्मा फुले यांचे भारतीय शेती व शेतकऱ्याविषयीचे विचार - १) डॉ.उद्धव घोडके, पुणे; २) डॉ.पांडुरंग लोहोटे, पुणे.	१५६
३८ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय समाजाच्या शिक्षणाचा हक्क - डॉ.संतोष जाधव, मोखाडा, जि.पालघर.	१५९

तोच रूढी परंपरा, अज्ञान, अंधश्रद्धाच्या ओझ्यांनी वाकून गेला आहे. त्यासाठी शिक्षण हाच एकमेव पर्याय आहे. शेतकऱ्याच्या अधोगतीचे चित्र त्यांनी शेतकऱ्याचा आसुड या ग्रंथात अतिशय समर्पक शब्दात रेखाटले आहे.

“विद्येविना मतीगेली, मतीविना नीती गेली,
नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले,
वित्ताविना शुद्र खचले,
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.”

भारतातील शेतकऱ्याची पिछेहाट, अधोगती ही शिक्षणाच्या अभावामुळेच झाली आहे. जोपर्यंत भारतीय शेतकरी बौद्धिक दृष्ट्या संपन्न होत नाही तोपर्यंत लाचारी, अगतिकता, असहायता, परावलंबित्व यांची पाठ सोडणार नाही. म्हणून त्यांनी सार्वत्रिक व सक्तीच्या शिक्षणाचा आग्रह धरला होता त्यामुळेच समाजाचा सर्वांगीण विकास होणार होता.

भारतीय कृषिप्रधान अर्थव्यवस्थेमुळे बहुतांश समाज हा शेतीवर आपली गुजराण करतो. शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात काबाडकष्ट करूनही पदरी काहीच पडत नाही ही शेतकऱ्याची वास्तव परिस्थिती होती. शेतकऱ्याचा आसुड यामध्ये महात्मा फुलेंनी शेतकऱ्याच्या हलाखीची अनेक कारणे सांगितली आहेत. जसे कमी उत्पादकता, तंत्रज्ञानाचा अभाव, अपुऱ्या सिंचन सुविधेसह मान्सूनचा जुगार, निरक्षर शेतकरी, पारंपारिक पद्धतीने शेती, बाजारातील एजंट आणि पुरेशा आणि योग्य कर्जाचा अभाव यांसारखे अनेक अडथळे भारतीय शेतीमध्ये आहेत. शेतकरी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि गैर-धर्मनिरपेक्ष घटकांनी त्रस्त आहेत जे त्यांना पूर्वीपासून गरीब आणि गरीब बनवतात. याशिवाय भारतातील शेतकऱ्यांच्या वाईट स्थितीसाठी धर्म हा मुख्य घटक जबाबदार होता.

अशाप्रकारे भारतातील शेतकऱ्यांच्या वाईट स्थितीसाठी आर्थिक कारणाबरोबरच गैर-आर्थिक घटक तितकेच जबाबदार आहेत. या घटकांमुळे शेतकऱ्यांचे अवमूल्यन झाले. तसेच भारतीय शेतकरी आपल्या जवळील बराच पैसा सण, तीर्थयात्रा, मंदिरे बांधणे आणि इतर अंधश्रद्धा यासारख्या अनुत्पादक कार्यांसाठी खर्च करत असत. शेती करणाऱ्या व मजूर म्हणून काम करणाऱ्या शुद्रांचे शोषण केले जात होते.

शेती विकासासाठी काही उपाय योजना :-

महात्मा फुलेंच्या मते धार्मिक शोषणामुळे शेतकऱ्याचे

सांस्कृतिक शोषण होते, ब्राह्मणांनी निरर्थक कामात गुंतून उच्चवर्णीय लोकांनी त्यांचे शोषण करण्यासाठी शुद्र आणि अतिशुद्रांमध्ये चुकीची संस्कृती निर्माण केली होती. की जी शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञानाचा शेतीमध्ये वापर करू देत नाही. तसेच सत्यशोधक समाजाचे कार्य सुरू झाल्यानंतर महात्मा फुले महाराष्ट्रातील शोषित वर्गाच्या आर्थिक उन्नतीकडे वळले. कृषी औद्योगिक विकास झाल्यामुळे पाश्चिमात्य लोकांची आर्थिक प्रगती झाली हे त्यांना समजले होते. म्हणून महात्मा फुले यांनी महाराष्ट्रातील समकालीन बियाणे, खते, नवीन शैलीची पिके आणि वैज्ञानिक जमीन लागवडीचा वापर करण्यासाठी सार्वजनिक सभेचे आयोजन केले. शिवाय, कृषी विकासासाठी विहिरी खोदणे, शेततळे आणि सिंचन प्रकल्पांसाठी योग्य आणि वेळेवर सरकारी मदतीची मागणी त्यांनी केली. बारमाही शेती उपलब्ध करून देण्यासाठी कालवे आणि सिंचन प्रकल्पांना सरकारी मदतीबद्दल ते नेहमी जाहीरपणे लिहित आणि बोलत. शेतीमध्ये पारंपारिक पिकाबरोबरच व्यापारी पिकेही घेतली पाहिजेत असे त्यांचे मत होते उदा. ऊस, भाजीपाला, फळबाग इत्यादी.

निष्कर्ष :-

महात्मा फुले भारतातील एकोणिसाव्या शतकातील प्रसिद्ध क्रांतिकारी विचारवंत व समाजसुधारक होते. शेती क्षेत्रातील तरुणांसाठी ते सतत प्रेरणास्थान होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणामुळे ग्रामीण भागाचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला. तसेच शासन पातळीवर शेतीसाठी अनेक योजना याबविण्यात आल्या. शेतीच्या अधुनिकीकरणाचा अभ्यास करण्यासाठी बऱ्याच शेतकऱ्यांनी आपल्या मुलांना विदेशात पाठविले आहे. यावरून महात्मा फुले यांनी सुचविलेले उपाय आज प्रत्यक्षात आल्याचे दिसून येते. तरीदेखील बदलत्या काळाचा विचार करता शेती मध्ये आणखी आधुनिक सुधारणा करण्याची गरज आहे.

संदर्भसूची :-

१. शेतकऱ्याचा आसुड, महात्मा जोतीबा फुले, समग्र वाङ्मय, संपादक धनंजय कीर, प्रकाशन, महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई.
२. म. फुले व्यक्तिमत्व आणि विचार- ग. बा. सरदार.
३. तृतीय रत्न - महात्मा जोतीबा फुले.

संशोधक

महात्मा फुले यांचे भारतीय शेती व शेतकऱ्याविषयीचे विचार

१) प्रा.उद्धव मनोहर घोडके

विभाग प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

औंध, पुणे, महाराष्ट्र Email :- uddhavmghodake@gmail.com

२) प्रा.डॉ.पांडुरंग किसन लोहोटे

संचालक, शारीरिक शिक्षण महात्मा फुले महाविद्यालय,

पिंपरी, पुणे, महाराष्ट्र Email :- plohote@gmail.com

प्रस्तावना :

भारत हा खेड्यांचा देश असून भारतीय अर्थव्यवस्था आजही बऱ्याच प्रमाणात शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे. तसेच भारतीय ग्रामिण विकास शेती विकासावरच अवलंबून असल्याने शेती विकासावर भर देण्यात आला. भारतीयांचा मुख्य व्यवसाय शेती असल्याने भारतासारख्या विकसनशील देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा मोठा खोत, रोजगार आणि जीवननिर्वाहाचे प्रमुख साधन, औद्योगिक विकास आणि व्यापाराचा मुख्य आधार शेतीच आहे. तसेच शेती भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा तर आहेच पण विकासाची गुरुकिल्ली आहे.

ज्या देशाचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे असे देश जोपर्यंत आधारभूत शेतीक्षेत्राचा विकास करीत नाहीत तोपर्यंत आपल्या मर्यादित साधनांद्वारे आर्थिक विकासाचा उच्च दर प्राप्त करू शकत नाही अशाप्रकारे भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. म्हणून शेतीचा विकास करणे आवश्यक आहे. ब्रिटीश कालीन भारताचा अभ्यास करीत असताना अनेक समाज सुधारकांनी ग्रामीण भाग व भारतीय शेतीचा विकास होणे गरजेचे असल्याचे नमूद केले आहे जसे कि ग्रामिण विकासाचे महत्त्व सांगताना स्वामी विवेकानंद म्हणतात की 'The real India lives in the villages, Unless we are able to uplift the tribal's and backward classes, India faces a dark future.' तर महात्मा गांधीजींनी 'खेड्याकडे चला' हा महत्त्वाचा मुलमंत्र दिला. तसेच भारतातील परंपरागत समाज व्यवस्थे विरुद्ध बंड करणारे, स्त्री स्वातंत्र्य व शिक्षणाचे जनक, आणि शेतकरी व कामकरी यांची चळवळ उभारणारे पहिले पुढारी म्हणून महात्मा फुले यांचा उल्लेख होतो. शिक्षणानेच मनुष्य विवेकशील व संवेदनशील बनतो. शिक्षणाशिवाय समाजाचा उद्धार होणार नाही याची त्यांना जाणीव होती हे महात्मा फुलेंनी त्यांच्या 'तृतीयरत्न' या नाटकातून दाखवून दिले होते.

संशोधनाची अभ्यासाची उद्दिष्टे -

अभ्यासाची मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. महात्मा फुलेंच्या शेतीबद्दलच्या विचारांचा अभ्यास करणे.
२. शेतकऱ्यांच्या तत्कालीन स्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर केला असून महात्मा फुले यांच्या विविध ग्रंथांचा उपयोग करण्यात आला आहे .

ज्योतिराव गोविंदराव फुले (११ एप्रिल १८२७ - २८ नोव्हेंबर १८९०) हे महाराष्ट्रातील एकोणिसाव्या शतकातील ते प्रसिद्ध सामाजिक कार्यकर्ते आणि प्रयोगशील शेतकरी होते. भारतीय सामाजिक कार्यकर्ते, विचारवंत, जातिविरोधी समाजसुधारक आणि लेखक होते. अस्पृश्यता आणि जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन आणि स्त्रियांना आणि अत्याचारित जातीच्या लोकांना शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी केलेल्या प्रयत्नांसह त्यांचे कार्य अनेक क्षेत्रात विस्तारले. ते आणि त्यांची पत्नी, सावित्रीबाई फुले, भारतातील स्त्री शिक्षणाचे प्रणेते होते. अनुयायांसह, खालच्या जातीतील लोकांना समान हक्क मिळवून देण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सर्व धर्म आणि जातीचे लोक या संघटनेचा भाग बनू शकतात ज्यांनी शोषित वर्गाच्या उत्थानासाठी कार्य केले. महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा चळवळीतील एक महत्त्वाची व्यक्ती म्हणून फुले यांची ओळख आहे. ज्योतिराव फुले हे समाजसुधारकांव्यतिरिक्त शेतकरी, व्यापारी, व्यापारी, शेती करणारे आणि महापालिका कंत्राटदार होते. त्यांनी शेतकरी म्हणूनही काम केले. महात्मा ज्योतिराव फुले हे समाजसुधारकांव्यतिरिक्त शेतकरी, व्यापारी, व्यापारी, शेती करणारे आणि महापालिका कंत्राटदार होते. त्यांनी शेतकरी म्हणूनही काम केले.

महात्मा फुले यांचे शेतीबद्दलचे मत -

शेतकरी हा संपूर्ण समाजव्यवस्थेचा कणा आहे परंतु

CLASSIC REPRINT SERIES

4.

BENGAL, PAST AND PRESENT

Vol. 118, Issue: (I) January – March 2022

by
Calcutta Historical Society

Forgotten Books

15

ISSN: 0005-8807

BENGAL, PAST AND PRESENT

Vol. 118, Issue: (I) January – March 2022

by

Calcutta Historical Society

Contents

Sr. No.	Name of Topic	Page No.
1	A COMPARATIVE STUDY ON THE SECONDARY SCHOOL TEACHERS ATTITUDE, EXPECTATIONS AND CLASSROOM BEHAVIOUR TOWARDS MARGINALISED CHILDREN	1-7
2	ICT SKILLS AND TRAINING NEEDS ANALYSIS OF HEALTH SCIENCE LIS PROFESSIONALS	8-14
3	COLLATING AGGRESSION BETWEEN CLIMACTERIC WOMEN OF SPORTS AND NONSPORTS BACKGROUND	15-18
4	ANALYSIS OF ANXIETY AND AGGRESSION AMONG THE MALE & FEMALE VOLLEYBALL PLAYERS OF DELHI STATE	19-23
5	PREVALENCE OF SITUATIONAL INTOLERANCE AND CULTURAL DETERMINATION BETWEEN SPORT AND NON-SPORTS PERSONS: A DESCRIPTIVE STUDY	24-28
6	ASSESSMENT OF OLD AGE ADJUSTMENT BETWEEN RETRIED PHYSICAL AND NONPHYSICAL EDUCATIONIST	29-32
7	EFFECT OF VIRTUAL RHYTHMIC ACTIVITIES ON THE MENTAL IMAGINARY OF SPORTS WOMEN DURING COVID-19 PANDEMIC	33-36
8	GHADAR PARTY TO AZAD HIND FAUJ: BABA HARI SINGH USMAAN	37-40
9	ONE STOP CENTRE SCHEME: A STUDY OF SELECT REPORTED CASES	41-45
10	ASSESMENT OF PERSONAL VALUES BETWEEN PHYSICAL EDUCATION AND NONPHYSICAL EDUCATION STUDENTS	46-51
11	A COMPARATIVE STUDY OF FRUSTRATION LEVEL OF SPORTS MEN OF COMBAT AND NON - COMBAT GAMES	52-56
12	MORAL VALUES REFLECTED IN SOME STORIES OF UPANIŞADS	57-59
13	FRANKENSTEIN: MONSTER'S INFERNAL TORMENT	60-62
14	RELEVANCE OF ANCIENT INDIAN PHILOSOPHY, CULTURE AND VALUES IN POST COVID19-PANDEMIC GLOBAL LIFE	63-74
15	MANAGEMENT OF THE EMOTIONAL DEVELOPMENT OF CHILDREN	75-80
16	CONTRIBUTION OF 19 TH CENTURY WOMEN'S TO THE FREEDOM STRUGGLE IN MAHARASHTRA	81-83
✓ 17	ROLE OF WOMEN IN INDIAN FREEDOM STRUGGLE	84-86
18	CHALLENGES FEEING INDIAN AGRICULTURE AND GEOGRAPHICAL CONDITIONS	87-89
19	THE ROLE OF WELLS TO SUSTAINABLE IRRIGATION IN PARNER TAHSIL OF AHMEDNAGAR DISTRICT (MS): A SYSTEMATIC ANALYSIS	90-98
20	CULTURAL CONTRIBUTION OF KOLHAPUR PRINCELY STATE IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE MOVEMENT	99-102

ROLE OF WOMEN IN INDIAN FREEDOM STRUGGLE

Dr. Rajendra Namdev Raskar

Department of History, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67, MH.

Abstract

The history of Indian Struggle would be incomplete without mentioning the contributions of women. The Sacrifice made by the women of India will occupy the foremost place. They fought with true spirit and unafraid courage and faced various tortures, exploitations, and hardships to earn us freedom. When most of the men freedom fighters were in prison the women came forward and took charge of the struggle. The list of great Women whose names have gone down in history for their dedication and undying devotion to the service of India is a long one. Women's participation in the freedom struggle began as early as 1817 when Bhīma Bai Holkar fought against the British Colonel Malcolm and a defeated him in guerrilla warfare. Rani of Jhansi Rani Lakshmi Bai whose heroism and superb leadership laid an outstanding example for all future generations of women freedom fighters. Begam Hazrat Mahal was a great Indian freedom-fighter who played a major role during India's First War of Independence. She was also known as Begum of Awadh and the wife of Nawab Wajid Ali Shah, ruler of Lucknow. Madam Cama fought for the freedom of the country till the last in her own way, and helped many revolutionaries with money and materials.

Keywords: Freedom Fighters, struggle, women, sacrifice.

Introduction

There was a prevalence of male dominance. The major responsibilities of the women were dedicated towards the implementation of household responsibilities and they were not allowed to participate in the implementation of other tasks and activities, no where they allowed expressing their ideas and viewpoints. During this period, number of systems, were put into operation, which imposed unfavorable effects upon women. These include child marriages, restraints were imposed upon widow remarriage, female feticide, female infanticide, purdah system, sati and polygamy. During the period of the East India Company, many social reformers such as Raja Ram Mohan Rai, Ishwar Chander Vidya Sagar and Jyotiba Phule had undergone numerous challenges that were associated with bringing about changes in the status of women within the Indian society. During this period there were many ladies, who mastered the art of martial arts. Rani Laxmi Bhai fought for the Independence of the country. Women participation in India's freedom struggle began as early 1817 when Bhima Bai Holkar fought against Britishers. Madam Bhikaji Cama, the first Indian women socialist who fought for her motherland's freedom after the 1857 uprising. There is no doubt that women participation in Indian anti-imperialist struggle in large number.

Role of Women in Indian Freedom Struggle:

Sarojini Naidu:

Sarojini Naidu was the most prominent woman among the leaders of the moss movement who fought for the independence of India. She was not only the first native woman to become the president of Indian national congress but also become the first woman governor of the state in independence of India. This paper deals with Sarojini Naidu's Journey as a freedom fighter and she her letter writings to Gopalakrishna Gokhale and Gandhi etc.

The partition of Bengal in 1905 drew her to join the Indian freedom struggle, was influence of Gopalakrishna Gokhale and Gandhi. Gokhale advised her to spare all her energy and talents for nation's cause. This was how she had started her political journey and supported and fought for an independent India. She gave up writing poetry and fully devoted herself to emancipation of women, education, Hindu-Muslim unity etc. She became a follower of Gandhiji and accompanied him to England. When she was in England, she openly criticized British rule in India which caught the attention of scholars and intellectuals. During this she met with Rabindranath Tagore, Muhammad Ali Jinnah, Annie Besant, C. P. Ramaswamiyer, and Jawaharlal Nehru During 1915-1918, she travelled to different regions in India delivering lectures on social welfare, women's empowerment and nationalism. She also helped to establish the Women's Indian Association

(WIA) in 1917. She was sent to London along with Annie Besant, President of WIA, to present the case for the women's vote to the Joint Select Committee. She presided over the annual session of Indian National Congress at Kanpur (1925). It was a great honour. The president was all powerful and had to work out many constructive projects for the entire country for full one year. She earned a name as a remarkable organizer with originality. She had a leading role in Salt Satyagraha and consecutive struggles. She was jailed with Gandhiji and other leaders. She was President of National Women's Conference for many years and could train many volunteers who took up women's cause. She was appointed Governor of Uttara Pradesh, a large province of India, as soon as India became independent. "I am a Governess!" she used to joke. Sarojini had very fine aesthetic sense and was known for selection of exquisite silks and jewellery. But she gave up everything for the sake of national struggle and began to wear coarse Khadi.

After she had met Mahatma Gandhi in 1916, she completely aimed to fight for the freedom of the nation. Sarojini Naidu was solely responsible for awakening the women of India and www.ijellh.com 97 brought them out of their kitchen. She travelled from state to state, city to city and fought for the rights of the women which made her reinstate her self-esteem among the women of India. When Gandhiji was arrested for a protest in 1930, she took the helms of his movement. In 1931 along with Pundit Malaviyaji and Gandhiji took part in the Round Table Summit 1931. During the "Quit India" she was arrested in the year 1942 and stayed in jail for 21 months along with Gandhiji.

Annie Besant:

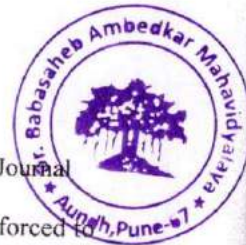
By 1902, Annie Besant had written that "India was not being ruled for the prosperity of its people but rather for the profits of its conquerors". She encouraged national consciousness, fought against social evils such as caste discrimination and child marriage while devoting time and energy for the advancement of Indian education. Along with her social work, Besant took an active interest in politics when she joined the Indian National Congress (Founded on December 28, 1885). When she joined the Congress it was a debating body initially whose members met each year to consider which relations to pass on political issues. The resolutions demanded more of a say for middle-class Indians in the British Indian government. It had not yet developed into a permanent mass movement with a local organization. When World War I broke out in 1914, Britain asked the support of its colonies to fight against the Central Powers. Taking a cue from Irish nationalists, Besant declared that "India's opportunity lay in Britain's need". In her capacity as editor of the New India newspaper, she attacked the colonial government of India and called for clear and decisive moves towards self-rule. But the colonial government refused to discuss such a possibility until the war ended. In 1916, Annie Besant launched the All India Home Rule League along with Lokmanya Tilak. This was the first political party in India which demanded a total regime change. Unlike the Congress, the League worked all year round building a structure of local branches which could organize demonstrations, public meetings and agitations effectively. For her activities, the colonial government put her under house arrest. Both the Indian National Congress and the Muslim League threatened to launch protest if she were not set free. The government was forced to grant small yet significant concessions as a result. It was announced that the ultimate aim of British rule was Indian self-government and steps to make it a reality were promised to be undertaken. Annie Besant was freed in September 1917, welcome by adoring crowds all over India and in December of that year, she became the president of the Indian National Congress (Formed on December 30, 1906) for a year. After the war, a new leadership of the Indian National Congress emerged around Mahatma Gandhi – one of those who had written to demand Besant's release. Jawaharlal Nehru, Gandhi's closest collaborator, had been educated by a theosophist tutor. The new leadership was committed to action that was both militant and non-violent, but there were differences between them and Besant. Despite her past, she was not happy with their socialist leanings. Until the end of her life, however, she continued to campaign for India's independence, not only in India but also on speaking tours of Britain.

Begam Hazrat Mahal:

Begam Hazrat Mahal was a great Indian freedom-fighter who played a major role during India's First War of Independence. She was also known as Begum of Awadh and the wife of Nawab Wajid Ali Shah, ruler of Lucknow. She led a band of her supporters against the British, and was even able to seize the control of Lucknow. She worked in close association with other leaders of the India's First War of Independence, including Nana Sahib. Begum was not only a strategist but also fought on the battlefield. When the forces

Bengal, Past and Present

UGC Care Group 1 Journal
ISSN : 0005-8807

under the command of the British re-captured Lucknow and most of the part of Awadh, she was forced to retreat. When her forces lost ground, she fled Awadh and organized soldiers again in other places. She turned down all offers of amnesty and allowances by the British rulers. Finally, she took refuge in an asylum in Nepal; where she died in the year 1879. To acknowledge her endless efforts in fighting for the freedom of country, the Government of India issued a stamp on 10th May 1984.

Madam Cama:

The woman was Bhikaiji Cama, the mother of Indian revolution. Also known as Madame Cama, she was the first woman who successfully unfurled the first version of the tricolour Indian flag. She still remains to be one of the most prominent woman personalities to participate in the Indian Nationalist Movement. Born on September 24, 1861, into a well-off Parsi family in Bombay (now Mumbai) Bhikaji received her early education there. From her childhood, she was drawn towards political issues and had a keen interest in the Indian Nationalist movement. In 1885, at the age of 24, she tied the knot with Rustomji Cama, a well-known Pro-British lawyer. Soon after their marriage, problems began to mount in their relationship due to ideological differences. She was never happy in her married life and sought pleasure in altruistic activities. Meanwhile, she was also suffering from poor health, which required medical attention. Bhikaji decided to move to London. She always kept herself updated about the freedom movement in India. She met Dadabhai Naoroji in London and with him, she began working for Indian National Congress. Cama also came in contact with other Indian nationalists, including Vir Savarkar, Lala Har Dayal, and Shyamji Krishnavarma, and addressed several meetings in London's Hyde Park. In 1907, she attended the International Socialist Conference in Stuttgart, where she asked every delegate to rise and salute the Indian flag in support of country's freedom. She started travelling to many countries in Europe to mobilize public support and opinion against British rule in India. She met many expatriate Indians in France and Holland and gathered their support. With Har Dayal, she launched a revolutionary paper called *Bande Mataram*, copies of which were smuggled into India during the First World War. When France and England became allies the British asked for her extradition, but the French Government refused to cooperate. The British had banned her entry in India being afraid of her revolutionary past and confirmed nationalistic outlook. However, in 1935, she was allowed to return to India. She was very ill when she reached her homeland. She was hospitalized and breathed her last on August 13, 1936.

Conclusion:

Women of all the provinces and Presidencies were fully active during the Freedom struggle. Due to lack of education, initially the movement was not so strong but gradually women got enlightened about the movement and at Gandhiji's call, not only the urban but women from rural areas also came forward played a very significant role in it. They were not second to none in the respect of making contribution and taking interests in the ongoing freedom struggle of the country.

References:

1. Anoop Taneja, Gandhi, Women and National Movement: 1920 – 1947, Delhi, 1962, P. 39.
2. B.B. Mazumdar and B.P. Mazumdar, Congress and Congressmen the Pre-Gandhian Era, Calcutta 1968, P. 128.
3. Monmohan Kaur, Role of Women in Freedom Movement, sterling publishers, Delhi 1968, P. 97.
4. Aparna Basu, The role of women in the Indian Struggle for Freedom (ed.), P. 18
5. Asha Rani Vohra, Nari Vidroh ke Bhartiya Manch, Delhi, 1962, P. 73.
6. Modern Review – August 1910, P. 124
7. Tara Chand; *History of the freedom movement in India Vol IV*, New Delhi 1983 pp 369-375
8. The Indian ladies Magazine, February, 1904 pp.259
9. Neera Desai; *Women in modern India*, Vora's loy, 1977 pp.12
- 10.. D.M Dutta; *The Philosophy of Mahatma Gandhi*
11. Raju, Rajendra; Role of women in India's freedom struggle, South Asia Books,
12. Mody, Nawaz; Women in India's freedom struggle; Allied Publishers, 2000

20

October 2021

31 October 2021

E-ISSN 2458-7143

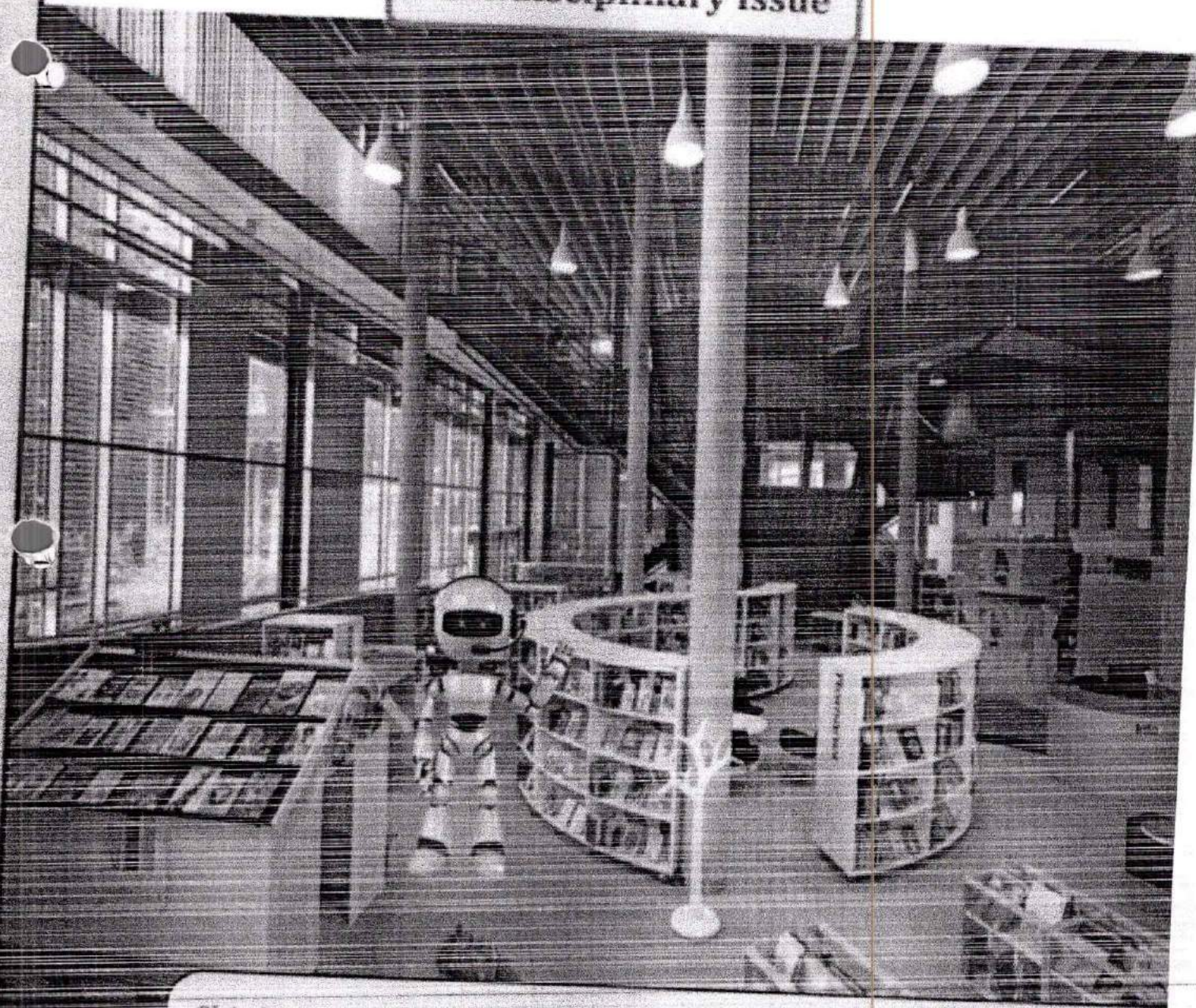
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue : 278

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhauraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Gna Wankhede

21

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal ISSN 2348-7
Issue : 278
Peer Reviewed Journal October

कांबळे यांच्या 'श्राद्ध' कादंबरीतील समाज आणि भाषिक भांडार	डॉ. आर.डी.कांबळे
हेश लांडगे यांच्या 'वज्रमूठ' काव्यसंग्रहातील बळीसजाच्या कवितांचा अभ्यास	
मलीन मराठी कथेतील जीवन जाणिवा - एक आकलन	श्री. ज्ञानसागर सूर्यवंशी
कळा' व 'सातवारा' या काव्यसंग्रहातील सामाजिक जीवनाचे चित्रण	प्रा.संदीप क्षीरसागर
गांधींच्या जडणघडणीमध्ये भाषेचा विकास	डॉ. एन. व्ही. शिंदे
राजूर जिल्ह्यातील धनगर समाजाचा राजकीय विकास	डॉ. सौ. माधुरी देशमुख
ता.तालुक्यातील ग्रामनामांचा अर्थबोध : एक अभ्यास	डॉ. अशोक दिडगर
ता.तालुक्यातील शेतमजूर : एक अध्ययन	विश्वास गवारी, डॉ. उत्तम पठारे
लजपतराय यांनी संसदेत मांडलेल्या अर्थिक प्रश्नांचा आढावा	डॉ. सुरेश बन्सपाल
गांधींच्या आत्महत्यांचे विविध पैलू - एक आढावा	डॉ. राजेंद्र रासकर
गांधींच्या शिक्षणविषयक विचारांची समकालीन प्रस्तुतता	डॉ. रामेश्वर एम. मोरे
सोत्तरकालीन मराठवाडा	डॉ. विकास सरनाईक
बासाहेब आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार	डॉ. रा. ज. चाटे
शिक्षण व पर्यावरण शिक्षणातील वर्तमान घडामोडी	मनिषा खरे
गांधींच्या ग्रामीण विकासातील क्षेत्रीय बँकांची भूमिका	डॉ. सौ.माधुरी देशमुख
क स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील जिज्ञासावृत्ती व इतिहास विषयाची अभिरुची यातील	डॉ. पी. के. पाटील
चा अभ्यास	डॉ. मनीषा इंदानी, प्रा. छाया गडवे

डॉ. राजेंद्र रासकर

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय

औध, पुणे ६७

Email-rajendraraskar2550@gmail.com

Mobile No. - 9960659684

प्रास्ताविक -

लाला लजपतराय हे संसदपटू होते. त्यांनी अनेक राजकीय, समाजिक व शैक्षणिक प्रश्न मांडलेले होते. हे सर्व प्रश्न अभ्यासपूर्वक होते. त्यामध्ये व्यापार, उद्योगव्यवस्था, शेती, बँका, शिक्षण इत्यादी प्रश्नांतील प्रस्तावावर चर्चा घडवून आणलेली होती. आपले विचार संसदेतील सदस्यांना पटवून सरकारच्या लक्षात आणून देण्याचा प्रयत्न केलेला होता. इंग्रज लोक भारताला सोन्याची खाण समजत होते. भारतीयांचे आर्थिक शोषण करणे हाच या सरकारचा दृष्टीकोन होता.

त्यामुळे भारतीयांचे उद्योगधंदे नष्ट झाले. या सरकारच्या कारकिर्दीत बेरोजगारांची समस्या निर्माण झाली होती. या सर्व प्रश्नांवर त्यांनी सरकारचे लक्ष वेधण्यास भाग पडले होते. त्यांनी मांडलेले प्रश्न पुढील प्रमाणे -

मध्यमवर्गातील बेकारी -

२८ जानेवारी १९२७ रोजी ए.आर.रंगास्वामी यांनी सभागृहामध्ये मध्यमवर्गातील बेकारी संबंधीचा प्रस्ताव मांडलेला होता. मध्यमवर्गातील बेकारी संबंधी विचार विनिमय करण्यासाठी सरकार एक समिती स्थापन करेल. या समितीत सरकारच्या बाहेरील सदस्यांची संख्या जास्त असेल. कसे ठरविण्यात आले होते. लाला लजपतराय यांनी प्रस्तावात सुधारणा करून त्यात काही गोष्टींची भर घातली. सुशिक्षित बेकार यांचा शोध घेणे व विशिष्ट शैक्षणिक वर्ग म्हणजे तांत्रिक व औद्योगिक शिक्षणामध्ये प्रगती, उपाय करणे व नवीन उद्योगधंदे सुरू करण्यासाठी पत्रोत्साहन देणे. अशा प्रकारचा अभ्यास पूर्ण प्रस्ताव त्यांनी मांडलेला होता. १

सोन्याचा दर्जा व रिजर्व बँक ऑफ इंडिया -

२५ जानेवारी १९२७ रोजी केंद्रीय विधिमंडळामध्ये हे बिल मांडण्यात आले होते. त्यात रिजर्व बँक ऑफ इंडियाची स्थापना सोन्याचा दर्जाचा कर ठरविणे. या बिलाचा आणखी एक उद्देश असा होता की, भारतीय अर्थव्यवस्था मध्ये भरभराटी व समृद्धी आणणे. लाला लजपतराय यांनी या बिलासंदर्भात दोनदा आपले मत स्पष्ट केले होते. रिजर्व बँक ऑफ इंडिया व स्टेट बँक ऑफ इंडिया यांचे असलेले समान भूमिकेचे त्यांनी समर्थन केले. आणि त्यांनी अशी अपेक्षा केली कि, दोन्ही बँकांनी भारत सरकारच्या आर्थिक वसुली घोरणावर मार्गदर्शन व नियंत्रण करावे. पण ते भारतीय नागरिकांच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचे आहे. लाला लजपतराय यांनी बँकांसंबंधीचा मांडलेला प्रस्ताव निश्चितच भारतीय लोकांच्या ते कोनातून उपयुक्त होता. २

भारतीय उद्योगधंद्यांचा न्हास -

२५ जानेवारी १९२७ रोजी सर चार्लेस इन्स यांनी स्टील उद्योगधंद्यास संरक्षण मिळवून देण्याच्या हेतूने केंद्रीय विधिमंडळात या बिलाचा परिचय करून दिलेला होता. २८ फेब्रुवारी १९२७ रोजी लाला लजपतराय यांनी बिल संदर्भात चर्चे मध्ये सहभाग घेतलेला होता. भारतीय उद्योगधंद्यांमध्ये, व्यापार यांचा न्हास होण्यास सरकार असे जबाबदार आहे त्यासंदर्भात लाला लजपतराय यांचे भाषण महत्त्वपूर्ण होते. आम्हाला हे चांगलेच माहिती आहे कि आम्ही सध्या उद्दिष्टीन आहोत, तर आम्ही आमच्या देशाची तुलनाहि मुक्ताळाशी केली तर आम्ही उद्योगधंद्यांमध्ये अपयशी झालो आहोत. आर्थिक स्थिती व उद्योग धंद्यांमध्ये अपेक्षित स्थिती प्राप्त करण्यात आम्हास अपयश आले. खरे तर आम्ही या वाक्यीत दुसऱ्या देशांवर अवलंबून आहोत. ३

July-August-September 2021

2021-2022

E-ISSN : 2348-7143

September-2021

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol. 8, Issue 3

Recent Trends in Research

Harvey J. Alter

Michael Houghton

Charles M. Rice

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors -

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

24

डॉ. सुरेश जाधव, प्रा. स्वप्निल गरुड

226

व्यात्मक अनुभव

डॉ. पी. एस. जुन्ने, संतोष गालफाडे

232

करणारी कादंबरी

डॉ. आर.डी. शिंदे

235

डॉ. शारदा मोरे

239

डॉ. संगीता शेळके

243

रीतील स्त्रीप्रतिमा

डॉ. भैय्या पाटील

249

विचार

डॉ. जयराम खाडे

253

डॉ. संदीप कदम

259

डॉ. जगदीश खरात

266

ठ वाघीण'

श्री. योगिनाथ नागराळे, डॉ. श्याम मोहरकर

271

डसी प्रवासी

प्रा. संजय गोहणे

276

चित्रित झालेल्या कथा

डॉ. जयराम खाडे

282

डॉ. राजेंद्र रासकर

290

प्रा. प्रणोती कांबळे

294

केत्सक अभ्यास

डॉ. जी.डी. घोडे

301

ने

डॉ. जगदीश खरात

304

रणावर होणारा परिणाम डॉ. विसल राठोड

310

आवश्यकता

प्रा. संदिप गेटम

315

डॉ. पी. के. पाटील

319

235

सना लजपत राय यांची महिलांबिषयीची भूमिका

डॉ. राजेंद्र रासकर

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय

औंध पुणे ६७

Email-rajendraraskar2550@gmail.com

Mobile No -9960659684

प्रास्ताविक

सना लजपत राय यांचा महिलांच्या समस्यांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन काळाच्या पुढे होत जात आहे. त्याचप्रमाणे प्रगती होत जात आहे. त्यांना नेहमी असे वाटते की भारतीय महिलांनी आपली प्रतिष्ठा आहे मानव व मर्यादा आणि आपला पती व मुले यांच्याबिषयी कर्तव्य भावना वाढवली पाहिजे. त्याचबरोबर त्यांना असे वाटत होते की महिलांनी आपला अधिकार माग्यावला शिकणे पाहिजे. त्यांनी लोकांना जागृता केले की आपल्या मुलींना शारीरिक आणि मानसिक विवैयमानादी संघी दिली पाहिजे. समाजातील महिलांना न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी काळाच्या पुढे जाऊन घडाईने प्रभावी उपाययोजना अंमलात आणण्यास सुरुवात केली होती. त्याचप्रमाणे त्यांनी समाजातील ज्या स्त्रिया उत्पन्न करायचे ठरले होते ती स्त्री एका विशिष्ट जातीतील किंवा जमातीतील नव्हती ती समाजातील सर्व थरातील होती. त्यामुळे त्यांनी सातत्याने स्त्रियांना समाजामध्ये मान प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी प्रयत्नांची निरत केली. संसदेमध्ये काम करत असताना त्यांनी महिलांच्या माठी सभागृहात अनेक प्रश्न मांडले व त्या प्रश्नांना बाबा साहेबराय यांचा प्रयत्न केला. महिलांसाठी विन मांडून महिलांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

स्त्रियांचे मानसिक व शारीरिक संवर्धन

स्त्रियांचे मानसिक व शारीरिक संवर्धन होणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय समाज प्रगती होऊ शकत नाही. हिंदू समाजाच्या दुर्बलतेचे पहिले कारण म्हणजे हे स्त्रिया व मुले यांचे स्वतःच्या शरीराकडे झालेले दुर्लक्ष होय. त्यामुळे आपण प्रगतीच्या शर्यतीमध्ये फारच मागे पडलो आहे. विशेषतः स्त्रियांच्या बाबतीत अनेक बर्पापासून हेळमोड झाली आहे. त्यामुळे आपले राष्ट्र प्रत्येक बाबतीत यशस्वी होण्यास अडथळा निर्माण होत आहे. स्त्रियांचे शारीरिक मानसिक संवर्धन न झाल्यामुळे त्यापासून जन्मलेली प्रजा दुर्बल व व्याड निपजू लागली आहे. ग्रांडस जिद्द यांचा लोप होऊ लागला आहे. त्यामुळे समाज बुद्धिवान व संपत्तीवान असूनही मागे पडू लागला आहे. स्त्री ही वंश जननी आहे ती जर अज्ञानी राहिल दुर्बल व गुलामी राहिल तर त्याचे दुष्परिणाम समाजाला भोसावे लागतील. सना लजपत राय यांना नेहमी असे वाटते हिंदू समाजाने स्त्रिया अज्ञानी वृत्तीने बनवले आहे. परावर्तन याची लवच लागली आहे. महत्त्वकांक्षा पासून दूर ठेवले आहे. तिच्यातील विचार करण्याची शक्ती नष्ट केली आहे. त्याचा परिणाम तिच्यापासून जन्म घेतलेल्या मुलांच्यावर झाला. त्यामुळे प्रथमता स्त्रियांना मामर्धवान व स्वावलंबी बनवणे आवश्यक आहे असे लालाजींचे ठोस मत होते. 1

हिंदू बालविवाह समाजाला धातक :

सना लजपतराय हे फक्त राजकीय नेते नव्हते तर समाज सेवक देखील होते. त्यांचे संपूर्ण आयुष्य अंधधडा रुढी परंपरेला विरोध करण्यात गेले. त्यांच्या मते जुन्या चालीरीती अंधधडा या समाजाच्या प्रगतीला अडथळे निर्माण करू शकतात. त्यामुळे बालविवाह सारख्या जुने प्रथेला फडाडून विरोध केला पाहिजे. त्याचबरोबर त्यांनी विधवा पुनर्विवाहचे जोरदार समर्थन केले. तत्कालीन कालखंडामध्ये बालविवाहाची परंपरा

263

August- 2021

09

RESEARCH JOURNAL International E- Research Journal

Special Issue - 273 : Multidisciplinary Issue

Peer Reviewed Journal

E-ISSN :

2348-7143

August- 2021

53	डी. डी. कोसंबी यांनी सरंजामशाही ची केलेली चिकित्सा	डॉ. जगदीश खरात	293
54	शिवकालीन ग्रामव्यवस्था	प्रा.आर.के.सूर्यवंशी	299
55	महात्मा गांधी यांचे ग्रामीण शिक्षण व शिक्षण पद्धती विषयक विचार : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ.जी.डी.घोडे	302
56	शहीद भगतसिंग यांचे विविध दृष्टिकोनातून कार्य	डॉ.राजेंद्र रासकर	308
57	भारताचे हिंदू - प्रशांत क्षेत्राबाबतचे धोरण आणि अनिवार्यता	डॉ. सतीश कराड	314
58	कौकण विभागातील काजू लागवडीतील व विपणनातील समस्यांचा अभ्यास	डॉ.एस्.के.ढगे	322
60	भौगोलिक माहिती प्रणाली व सुदूर संवेदन तंत्रज्ञानाद्वारे नाशिक जिल्ह्यातील द्राक्ष पिकांचे क्षेत्रमापण	डॉ. सुद्धमा दामोदरे, श्री. संजय चिंचघरे	328
61	नाशिक जिल्ह्यातील सेवा उद्योगक्षेत्रातील महिलांच्या सामाजिक - आर्थिक जीवनाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ.दाल्मिक इंदारे	335
62	भारतीय अर्थव्यवस्थेचा नियोजन आयोग ते नीती आयोग प्रवास	डॉ. नीता बाणी	343
63	वस्तु व सेवा कराचा सामान्य लोकांवर झालेला परिणाम	डॉ.ए.बी.पवार	348
65	आंतरराष्ट्रीय वाढवण बंदर : एक समस्या	डॉ.अंजली मस्करेन्स	354
66	ग्रामीण भागातील ग्राहकांच्या समस्या : एक अध्ययन	डॉ. सुरेश बन्सपाल	357
67	काही ट्रान्सजेन्डरच्या यशोगाथांचा अभ्यास - काळाची गरज	पूर्णिमा संघानी, वामन पोकळे	362
68	कोल्हापूर जिल्हापरिषदेचे महिला सबलीकरणातील योगदान	डॉ. व्ही. आर. पाटील	369
69	भारतातील प्रादेशिक पक्ष व समकालीन राजकारण	डॉ.ए.पी.बनारसे	374
70	भारतीय उद्योग क्षेत्रावर कोव्हीड - १९ चा झालेला परिणाम	डॉ.सुवराज जाधव	383
71	S.B.I. चे आर्थिक विकासातील योगदान आणि NPA ची समस्या	डॉ.एम.जी.घोषटे	388
72	भारतातील दबाव गटांच्या भूमिकेचे मूल्यांकन	रविराज दटणे	392

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop fictive literature. Except it, the respective authors of the papers responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can publish these papers without pre-permission of the publisher.

27

- Chief & Executive Editor

प्रा. डॉ. राजेंद्र नामदेव रासकर
इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय औंध पुणे ४१

Email: rajendraraskar2550@gmail.com

Mobile no : 9960659684

प्रास्ताविक:

भगतसिंग हे थोर राष्ट्रवादी होते आणि त्यांनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी आपले जीवन बलिदान केले. हे सर्वांना ठाऊक आहे. पण ते समाज क्रांतिकारक व मार्क्सवादी होते. अगदी तारुण्यात (त्यांना फाशी दिले त्यावेळी ते अवघे तेवीस वर्षांचे होते) भगतसिंग मोठे बुद्धिमान व विचारवंत म्हणून त्यांची जडणघडण झाली होती हे सर्वांनाच माहीत असले असे नाही. भगतसिंग हे थोर क्रांतिकारक होते. त्याचप्रमाणे नाटके, वाचन, संगीत, चित्रपट, लेखक, पत्रकार म्हणून देखील त्यांची कामगिरी महत्त्वाची आहे. भगतसिंग म्हणजे क्रांतिकारक हे समीकरण तयार झालेले आहे पण त्यापेक्षाही वेगळा परिचय भगतसिंग यांचा आहे म्हणून भगतसिंग यांचे वेगवेगळे विचार अथवा कार्य यांचे विविध पैलू उलगडणे व आपल्याला सर्वांच्या पुढे भगतसिंग यांचे अतिशय कमी बयात केलेले कामाची मांडणी करणे महत्त्वाचे आहे. हुतात्मा भगतसिंग यांच्या चरित्राचा अभ्यास केला असता आपल्याला समजते की त्यांनी केलेले बलिदान हे भावनेच्या आहारी जाऊन वा कसल्यातरी प्राप्तीसाठी केले नसून ते अत्यंत सुनियोजित अत्यंत ध्येयबद्ध व प्रेरणादायक होते आपण राहणार नाही. पण आपण लावलेल्या क्रांती वृक्षाच्या सर्व फांद्या भले शत्रूने छाटून टाकल्या तरी पालेमुळे घट्ट रुजून राहतील व यामुळे एक दिवस बंदिवासाच्या भिंती उन्मळून टाकतील व त्यांचा दृढ विश्वास होता. त्यांना आदरांजली वाहताना कुसुमाग्रजांच्या खालील ओळी सार्थ वाटतात. भगतसिंग यांचे विचार खूप मोलाचे होते ते म्हणतात 'जिंदगी तो अपने दम पर जी जाती है, दूसरों के कंधों पर तो सिर्फ जनाजे उठाये जाते हैं' त्यामुळेच त्यांच्या कार्याचे विविध पैलू अभ्यासने महत्त्वाचे आहेत ते पुढील प्रमाणे

1. भगतसिंग यांचे अफाट वाचन

भगतसिंग सतत इंग्रजी, हिंदी व पंजाबी साहित्य वाचीत असत. विशेषतः क्रांतीकारांची चरित्र, आयलंड, रशियन व फ्रेंच राज्यक्रांतीशी संबंधित साहित्याचे वाचन, मनन व चिंतन करीत असत त्यांचा अफाट वाचन व घून वाचनालयातील ग्रंथपाल आश्चर्यचकित होत. एकदा त्यांनी गमतीने भगतसिंगांना विचारलं "सरदारजी ! आप देरी से किताब लेके जल्दी से वापस कर रहे हो क्या आप सचमुच ये सब पढ़ते हो, कि ऊपर-ऊपर देख के वापीस लोटाते हो?"

भगतसिंग हसत हसत म्हणाले, "भाईजी मेरी मंगाई हुई पुस्तकोंसे किसी भी चेंप्टर खोलो और पृष्ठो, उसमें क्या लिखा है ! मैं आपको पुरा-पुरा बताऊंगा" ! "ग्रंथपालाने त्यांची परीक्षा घेतली आणि खरोखरच ते चाट पडले, कोणतेही प्रकरण काढले तरी त्यातील ठळक मजकूर भगतसिंग धडाधड सांगायचे! क्रांतिकार्यात

10

‘लाला लजपत राय यांचे हिंदू संघटनेतील योगदान’

प्रा.डॉ. राजेंद्र रासकर इतिहास विभाग प्रमुख रयत शिक्षण संस्थेचे डॉ. बाबासाहेब महाविद्यालय,
सरकार वाडा, वार्ड नं ८, औंध, पुणे - ६७ (ता.हवेली जि. पुणे. पिन कोड ४११०६७)

ई मेल - yogeshgangurde9579@gmail.com

प्रास्ताविक :

लाला लजपत राय यांनी आपल्या आयुष्यात प्रारंभापासून हिंदू संघटनेचे कार्य केले. किंबहुना ते त्यांचे जीवितकार्य होते असे म्हटले तरी चालेल. केवळ परिस्थिती वेगळी होती म्हणून त्या कार्याला त्यांनी स्वतः किंवा दुसऱ्यांनी कोणीही ते नाव दिलेले नाही इतकेच, बाकी कार्य तेच. त्यांनी आर्य समाजात प्रवेश केला तोही याच विचाराने. कारण आर्य समाजाचे ध्येयच वेदांच्या झेंड्याखाली सर्व हिंदूंना एकत्र आणून हिंदू संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन करणे आणि हिंदू जाती प्रबळ व संघटित आणि राष्ट्रधर्माने संपन्न करणे हे होते. ते म्हणत, हिंदू जातीच्या गौरव रक्षणाकरिता व तिला राष्ट्र धर्माची शिकवण देण्याकरिता आर्य समाजाची स्थापना झाली आहे. अर्थात राजकारणापासून किंवा जातीय जीवनाच्या अन्य क्षेत्रापासून आर्य समाज केव्हाही दूर राहू शकत नाही हे त्यांनी ओळखले होते.

लाला लजपतराय व हिंदू महासभेची स्थापना (१९०९)

इ.स. १९०९ मध्ये लाला लजपत राय यांची मंडालेच्या तुरुंगातून सुटका झाली. त्यावेळी हिंदुस्थानात मोर्ले मिंटो कायदा जाहीर करण्यात आलेला होता. त्या कायद्याने मुस्लिमांना अनेक सवलती देऊन हिंदू पासून दूर ठेवण्याचा सरकारने प्रयत्न केला होता. सरकारच्या या धोरणामुळे हिंदूंच्या वर फार मोठा परिणाम होणार होता. त्यामुळे हिंदूंना त्यांनी संघटित होण्याचा सल्ला दिला. लाला लजपतराय यांच्या मते मोर्ले मिंटो कायद्यामुळे हिंदू मुस्लिमांच्या दरम्यान धर्म द्वेष वाटेल तशी वाढवणारी काटेरी निवडुंगे रोवून त्यांच्या परस्पर हक्कांच्या सीमांचे भांडण चिरायू करून ठेवीत आहे. सत्ताधारी धूर्त मुत्सद्यांनी मुद्दाम लावलेले हे मत्सराचे निवडुंगे कुंपण हिंदूभूमी च्या अंगावर नाटयासारखे पसरत जाऊन भांडणाची कडू परिणामी आप आणि रक्तपात वाढवित जाणार असे त्यांना स्पष्ट दिसून येऊ लागले.^१

पंजाब मध्ये हिंदू सभेची स्थापना

मुस्लिमांची निरनिराळ्या प्रकारे हिंदूंना बाटवून त्यांनी आपली लोकसंख्या कोट्यवधींची वाढवलेली होती. त्यामुळे यावर उपाय न केल्यास त्यांची लोकसंख्या वाढतच जाईल. हिंदू समाज अत्यंत विस्कळीत झाला होता त्यांच्यात धर्माभिमानाचा लवलेश व एकजूट नव्हती. मुस्लिमांच्या विरोधात लढा देण्यासाठी हिंदूंकडे शरीर सामर्थ्य नव्हते. अशी चिंताजनक व लज्जास्पद स्थिती पाहून त्यांना फार वाईट वाटले. तेव्हा हिंदूंचे संघटन करून त्यांना स्वावलंबनाचा धडा शिकवण्याचा त्यांनी निर्धार केला. त्यामुळे त्यांनी इ.स. १९०९ साली पंजाब मध्ये हिंदू सभेची स्थापना केली. या सभेची पहिली बैठक सर अतुलचंद चटर्जी यांच्या अध्यक्षतेखाली अनेक विरोधकांचा परिहार करून फारच यशस्वी रीतीने पार पाडली. यामध्ये लाला लजपत राय यांचे फारच उदबोधक असे भाषण होऊन त्यात त्यांनी, " तारे हिंदू संस्कृतीने मूळचे एक कसे व आजचे विस्कळीत कसे, याचे स्पष्ट चित्र उभे करून हिंदूंच्या नाशाची भावी आपत्ती टळण्यासाठी इंग्रजांपुढे नाकदुर्गा काढण्यापेक्षा अथवा मुसलमानां पुढे संघर्ष करण्यापेक्षा आपणच स्वावलंबनाने संघटित होऊन आपले सामर्थ्य वाढविले पाहिजे ही ही गोष्ट श्रोत्यांच्या मनावर चांगलीच बिंबवली. सारा हिंदू समाज जेव्हा ऐक्याने आणि बलवर्धनाने समर्थ आणि तेजस्वी बनेल तेव्हा मुसलमान हिंदूंशी एकी यास करण्यास तयार होतील. आणि फोडा व झोडा ही इंग्रजांची कुटिलनीती व्यर्थ ठरेल." ^२

29

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

Journal of Fundamental & Comparative Research

This is to certify that the article entitled

लाला लजपत राय यांचे हिंदू संघटनेतील योगदान

Authored By

प्रा.डॉ. राजेंद्र रासकर

इतिहास विभाग प्रमुख रयत शिक्षण संस्थेचे डॉ. बाबासाहेब महाविद्यालय, ८५, शिंदे सरकार वाडा, वार्ड नं ८, औंध, पुणे
- ६७ (ता.हवेली जि. पुणे. पिन कोड ४११०६७)

Published in

Shodhsamhita : Journal of Fundamental & Comparative Research

Vol. VII, No. 12(II) : 2021

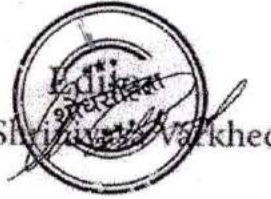
ISSN: 2277-7067

UGC Care Approved, Peer Reviewed and Referred Journal

Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek

ज्ञान-विज्ञान विपुलये
UGC
University Grants Commission
Approved Journal

Prof. Shivaji Varkhedi

Them 4.Physical Fitness and Wellness in Post COVID World

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
90.	Sowmya.S	Importance of Physical Fitness and Wellness in Post Covid World	332
91.	Mr. Anand Mohan Yadav Dr. Sharad Shankarrao Aher	Study of Fundamental Skills Profiles and Anthropometric Measurements of Roll Ball players of Asian Continent	336
92.	Dr. Pratibha Verma and Arvind Kumar Verma	A Study on Physical Fitness and Wellbeing in Post-Covid Era for Sustainable Development through Complete IQ	340
93.	Satyam Tiwari	Role of Yoga For The Promotion of Mental Health During COVID-19 Pandemic- A Narrative Review	344
94.	Prof. Patil Bhimrao Shivajirao Dr. Ramesh Gaikwad	Yoga and Its Positive Effects on Human-Being	353
95.	Anupamkumar L Parmar, Baburao L Ghayal	Physical activity and Wellness	357
96.	Adv.Rajendra Appasaheb Koli Dr. Shikhare V.P.	A Study of Effectiveness of Yoga, Pranayam, sudarshan Kriya & Meditation on Teaching Process	360
97.	Prof. Smt Smita S. Survase	Study of Effect of Anulom Vilom And Bhastrika Pranayama on The Vital Capacity and Maximum Ventilatory Volume on M.P.Ed.Students	365
98.	Mallikarjun B. Patil* and Prof. Dr. Anil G. Kamble	Bridging the Gaps in Educational System During and Post COVID-19 Pandemic	369
99.	Assit. Prof. Nagtilak Ramhari Shivaji	Physical Fitness and Motor Fitness for Children	371
100.	Dr. Mohite Babu Chandrarhar	Relevance of Yoga in post Covid 19 scenario – A brief review	374
101.	Dr.Gadhve Shashikant Devidas	A Study of Study of Well-Being Life After Covid	376
102.	गणेश जिभाऊ वाघ डॉ. नितीनकुमार दादासाहेब माळी	डॉ. विश्वास मंडलिक लिखित योग साहित्याचा अभ्यास	377
103.	अभिजीत पाटील रोहित डिसले	लघु क्रीडांगणावर राबवलेल्या शारीरिक शिक्षण कार्यक्रमाचा बार्शी येथील महात्मा फुले विद्यामंदिर शाळेतील इयत्ता चौथीच्या विद्यार्थ्यांच्या मूलभूत कारक कौशल्यावर होणारा परिणामांचा अभ्यास	380
104.	अरविन्द अहिरवार	योग शिक्षा व्यवस्था से व्यक्तित्व निर्माण की सम्भावनाएं : एक अध्ययन	385
105.	डॉ.अनिल जी कांबळे	कोविड 19 महामारी काळात खळाडूंचे मानसशास्त्राची भूमिका	390

Yoga and Its Positive Effects on Human-Being

Prof. Patil Bhimrao Shivajirao

Director in Physical Education

Dr Babasaheb Ambedkar college Aundh Pune.

Dr. Ramesh Gaikwad

Arts, science and commerce College, Wagholi, Dist-Pune.

Abstract:

As it happens, Western science is starting to provide some concrete clues as to how yoga works to improve health, heal aches and pains, and keep sickness at bay. Once you understand them, you'll have even more motivation to step onto your mat, and you probably won't feel so tongue-tied the next time someone wants Western proof.

Yoga History:

Yoga is more than mastering postures and increasing your flexibility and strength. "The traditional purpose of Yoga, however, has always been to bring about a profound transformation in the person through the transcendence of the ego,"

In Hinduism, Buddhism and Jainism the word yoga means "spiritual discipline". People often associate yoga with the postures and stances that make up the physical activity of the exercise, but after closer inspection it becomes clear that there are many more aspects of yoga. It is an activity that has been practiced for thousands of years, and it is something that has evolved and changed overtime. Different factions of yoga have developed since its conception. The exact history and origins of yoga is uncertain; however, there are pieces that have been connected and allow us to make some conclusions. It is known that yoga originated from the East. The earliest signs of yoga appear in ancient Shamanism. Evidence of yoga postures were found on artifacts that date back to 3000 B.C. Evidence of yoga is found in the oldest-existing text, Rig-Veda. Rig-Veda is a composition of hymns. Topics of the Rig-Veda include prayer, divine harmony, and greater being.

"The primary goal of shamanism was to heal members of the community and act as religious mediators," ("History of Yoga").

Yoga originally focused on applying and understanding the world. Its focus later changed to the self. Self-enlightenment became the ultimate goal.

It was not until the sixth century B.C. that the poses and meditation became a critical element. They were implemented by Buddhist teachings.

Modern Yoga:-

Modern yoga is based on five basic principles that were created by Swami Sivananda.

- Proper relaxation
- Proper exercise
- Proper breathing
- Proper diet
- Positive thinking and meditation

Introduction:

Yoga is a spiritual, mental, and physical practice that's been around for centuries. Today, there are several types of yoga that vary in difficulty and speed. While different yoga types feel different, yogis and scientists alike will tell you they are all extremely beneficial for your mental and physical health.

The link between body and mind:

Many practitioners believe there is a very strong link between body and mind and the prevalence of many diseases. This belief has only in recent times spread into the World where before they have long believed that the mind is not interconnected to the body. In our modern day, fast paced lifestyles it becomes quite easy to forget about the importance of slowing down and taking time out for ourselves. Every day we find so many places we need to be, people we need to see, jobs we need to do and children we need to take care of. Couple this with emotional, financial and physical stress, it's no wonder we have a hard time actually paying attention to what our body is trying to tell us. It goes even deeper, in that we are also seeing a link between the mind and the immune system and our emotions and their effect on our body. These incredible findings have been made

much easier to prove thanks to development in technology, in particular in neuroimaging which measures specific brain function and molecular biology which reads various biological interactions between cells. When you are stressed your body releases hormones that have a big impact on how your nervous system and internal organ's function. Cortisol is the main hormone that affects your body's function when placed under stress. It has been found to impair memory and function, increase weight and bring about multiple cardiovascular diseases. Your digestive system can also be directly affected by stress and it has been shown that nutrients are not as effectively absorbed when stressed. Irritable bowel syndrome and food allergies are also closely linked to stress. The brain communicates to your stomach via the vagus nerve. When placed under continual stress your immune system begins to suffer which leaves you wide open to many illnesses. The body is unable to fight effectively against harmful bacteria and infections, resulting in inflammation which can occur at many levels. For this reason it is believed that many autoimmune diseases such as rheumatoid arthritis, lupus and osteoarthritis form in the body as a result of stress.

Positive Effect Of Yoga On Human-Being :

While the world took a considerable amount of time to discover yoga to the ancient world, its positive effects are beginning to show throughout the modern day healthcare system. In a recent study carried out by Harvard-affiliated Massachusetts General Hospital (MGH)'s Institute for Technology Assessment and the Benson-Henry Institute (BHI), it was found that yoga has helped to reduce healthcare costs by as much as 43%. In the study, patients participated in a relaxation training program which significantly lowered stress-levels and anxiety while lowering blood pressure, heart rate and decreasing muscle tension. The patients were found to use much fewer health care services in the year following their participation in the relaxation program.

Better Flexibility

Have you ever watched an experienced yogi twist herself into pretzel-like poses? Seriously, who knew the human body could even bend like that?! The truth is, if you don't keep your body conditioned to do such movements, then it won't be able to. Overtime your muscles will atrophy and your joints will settle into a limited range of motion. So when you take your first yoga class, you may not be able to touch your toes let alone tuck your feet behind your head. Stick with it, though, and you will gradually notice your body loosening up.

Better Posture

Has anyone ever told you to stop slouching or to sit up straight? Poor posture doesn't only look bad; it also has a negative impact on the body. Bad posture has been linked to backaches, neck pain, joint problems, and muscle fatigue. Luckily, there are a few things you can do right now to improve your posture, with yoga topping the list. Yoga is one of the best ways to fix poor posture since each pose aims to get your body back into proper alignment without forcing you into unnatural positions.

Better Balance

From easy beginner movements to more advanced stretches, you will need to concentrate and focus in order to hold yoga poses. Overtime, though, you will notice that you don't have to concentrate quite as hard. That's because your balance has naturally improved. Every yoga pose helps improve your balance, even the ones that don't appear to require any balance. When you are sitting or leaning you are still required to centre your body.

More Strength

Unlike other types of workouts where you pump iron or pull on resistance bands, with yoga, you only use your own bodyweight as resistance. Since yoga requires you to enter into and hold various positions, you will naturally strengthen your muscles. Don't worry about your muscles getting bored with the same old poses, though. As soon as one pose becomes easy for you there is always another, harder, pose for you to begin working on.

Tones the Body

One really great aspect of yoga is that it works to tone your body without using weights or exercise equipment. Like a push-up or a pull-up, yoga only uses your own body weight as resistance.

Better Sleep

While sleep experts recommend getting between 7 to 9 hours of sleep a night, according to the National Sleep Foundation, millions of Americans are getting nowhere near that. Rather, many people are suffering from sleep problems. If you are someone who has trouble sleeping, scientists recommend trying yoga. Yoga helps to relax the nervous system, which is the part of your body responsible for a restful sleep. Additionally, yoga's meditative aspect comes into play to quiet the mind. So if a racing mind is what keeps you from getting a good night's sleep then performing yoga at any point during the day may offer you some relief.

Lower Blood Pressure

It's important to monitor and lower high blood pressure since it can lead to heart attack, stroke, and other unhealthy cardiovascular events. Aside from taking medications, there are natural ways to lower high blood pressure. According to a study published in the British medical journal The Lancet, yoga is a great workout for your heart and over time will improve your cardiovascular function. The key is sticking with it long enough to get these benefits. In one study, researchers looked at people with hypertension and compared the effects of Savasana (Corpse Pose) with simply lying on a couch. After three months, the group that practiced Savasana noticed a 26-point drop in systolic blood pressure and a 15-point drop in diastolic blood pressure.

Better Circulation

With all of the twisting motions and upside down poses, yoga can really get your heart pumping and blood circulating. This means fresh blood and oxygen are delivered to your cells and organs, enhancing their function. According to studies: "Twisting poses wring out venous blood from internal organs and allow oxygenated blood to flow in when the twist is released. Inverted poses encourage venous blood flow from the legs and pelvis back to the heart and then pumped through the lungs where it becomes freshly oxygenated."

Lower Cholesterol

Cholesterol is a lipid that's found in the bloodstream. While the body needs some cholesterol, too much LDL cholesterol can lead to a buildup of plaque in the arteries, blood clots, heart attack, and stroke. Impressively enough, numerous studies have shown yoga to lower LDL "bad" cholesterol and boost HDL "good" cholesterol. According to the American Heart Association, HDL cholesterol actually helps to remove LDL cholesterol from the arteries and carries it back to the liver, where it's broken down and passed from the body.

Weight Loss

Yoga can help boost your metabolism and build stronger muscles, two things are essential for weight loss. Tip: If you start to eat more whole, organic foods while performing a daily yoga routine you'll be more likely to see the pounds come off quicker.

Better Immunity

Do you feel like every time you turn around you are battling another cold or illness? If so, your immune system is probably weak. A weakened immune system can stem from a variety of things such as lack of sleep, chronic stress, and poor digestion. Since yoga has been found to improve all of those things, it may not come as a surprise that yoga can also strengthen your immune system.

Better Respiration

During your first yoga class, you will quickly realize that one of the main focuses is your breathing. You're consistently asked to pay attention to your breath. Taking deeper breaths, expanding your lung capacity, and being more conscious of your breathing are all part of the process. For that reason, it may not surprise you that yoga is great for people who are suffering from any sort of respiratory ailment or condition. It can help open up a person's airways and gets their lungs to function more effectively.

Less Stress and Anxiety

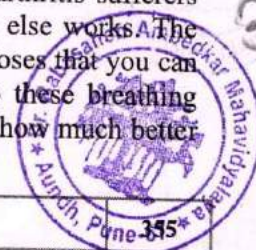
Between bills, bosses, family, and the hustle and bustle of everyday life, people are stressed to the max. As if the feeling of stress isn't bad enough, chronic stress wreaks havoc on health in a number of ways. It can lead to poor digestion, weight fluctuations, weakened immune system, cardiovascular conditions, and much more. One way to naturally beat stress is to exercise. According to researchers, when you perform yoga, feel-good brain chemicals like serotonin are released, putting you in a better mood.

Improves Digestion

You may not realize it, but when you exercise you're not only working your leg and arm muscles. Inside your intestines, there is also a layer of muscle that is constantly contracting to help food waste pass. If you aren't getting enough physical activity, though, your intestinal muscles may become too relaxed. In yoga, you perform a combination of deep breathing exercises and twisting poses that really massage the organs, works your intestinal muscles, and helps release any trapped toxic stool.

Alleviates Symptoms from Many Conditions

From helping cancer patients recovering from chemotherapy treatments to helping arthritis sufferers regain mobility in their joints, yoga can provide symptom relief when it seems like nothing else works. The great part about yoga is no matter what condition you're currently in, there are at least a few poses that you can perform. Some yoga exercises are just breathing. So even if you're bedridden you can do these breathing exercises to help focus your mind and improve your respiratory function. You'd be amazed at how much better you feel just by breathing more effectively.

Improves Your Outlook On Life

Getting a better outlook on life can help you in nearly every aspect of your life. You may feel like not even trying some days, or you may get stuck in a cycle of unhealthy thoughts. Thankfully, yoga boosts serotonin levels and can help you break free from your slump. Who knows, with a new zest for life you may take on new work projects. You'll never know unless you get started and the good news is even the most basic yoga poses can get you there.

Provides An Inner Calmness (Eventually)

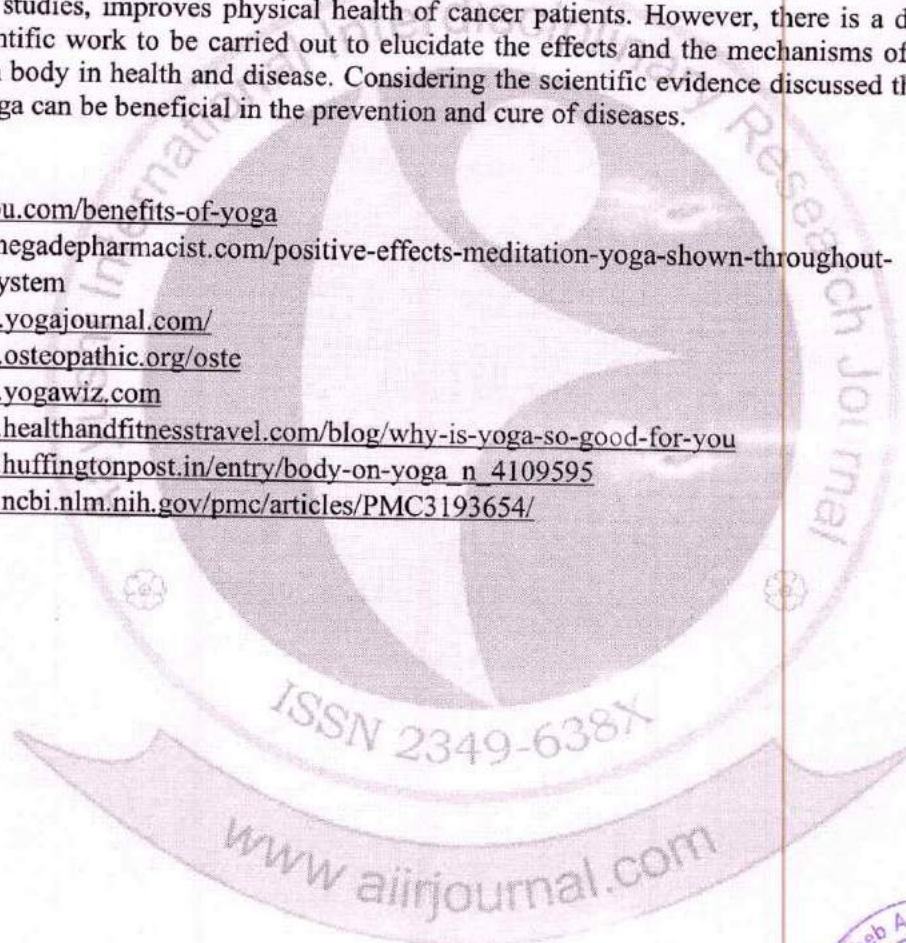
When first starting out with yoga, you may find the poses hard to get into and even harder to hold. Your state of inner being might be all chaos and confusion mixed with frustration and exhaustion. Trust me, if you have faith and stick with it, you'll get better. Once the poses get easier to you, you'll be able to turn your mind inward, which produces the calmness you typically hear attributed to yoga.

Conclusion:

In summary, this review postulates that mind-body exercise such as yoga couples sustained muscular activity with internally directed focus, producing a temporary self-contemplative mental state. It also triggers neurohormonal mechanisms that bring about health benefits, evidenced by the suppression of sympathetic activity. Thus, it reduces stress and anxiety, improves autonomic and higher neural centre functioning and even, as shown in some studies, improves physical health of cancer patients. However, there is a definite need for more directed scientific work to be carried out to elucidate the effects and the mechanisms of such effects of yoga on the human body in health and disease. Considering the scientific evidence discussed thus far, it is fair to conclude that yoga can be beneficial in the prevention and cure of diseases.

Reference:

- 1) <http://bembu.com/benefits-of-yoga>
- 2) <http://therenegadepharmacist.com/positive-effects-meditation-yoga-shown-throughout-healthcaresystem>
- 3) <http://www.yogajournal.com/>
- 4) <http://www.osteopathic.org/oste>
- 5) <http://www.yogawiz.com>
- 6) <http://www.healthandfitnesstravel.com/blog/why-is-yoga-so-good-for-you>
- 7) http://www.huffingtonpost.in/entry/body-on-yoga_n_4109595
- 8) <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3193654/>

75
आज़ादी का
अमृत महोत्सव

12

MAH/NAN/10936/2015

ISSN : 2454-7905

SJIF 2021 - Impact Factor : 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. I, Issue- L, 09 April 2022

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir's

**Mahatma Phule Mahavidyalaya,
Ahmedpur**

NAAC Accredited with 'B' Grade

Dist. Latur State : Maharashtra (433515)

One Day International Seminar (Online)

Organized By

Department of Sociology in collaboration with
Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded

On

"Yugpurush Dr. Babasaheb Ambedkar"

Editor in Chief : **Principal Dr. Vasant Biradar**

Editor : **Dr. Satish Sasane**

36

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Editor in Chief : Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred)

Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India) Email : shrishprakashan2009@gmail.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No. 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (India - Maharashtra)

Email - umbarkar.rajesh@yahoo.com, shrishprakashan2009@gmail.com Mob. No. 9623979067

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International Contacts only + 91-8857894082)

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management,
Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred)

ISSN – 2454 - 7905

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE – L Year – 7 09 April 2022

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir's

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

NAAC Accredited with 'B' Grade

Dist. Latur State: Maharashtra (431515)

One Day International Seminar (Online)

Organized by

Department of Sociology in collaboration with

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

On

Yugpurush Dr. Babasaheb Ambedkar

:: Editor in Chief ::

Principal

Dr. Vasant Biradar

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

:: Editor ::

Dr. Satish Sasane

Assit. Prof. & Head, Department of Sociology
Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded. (MH. India) nWebsite: www.wiidrj.com

House No.624 – Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India –
Maharashtra) Email: Shrishprakashan2009@gmail.com umbarkar.rajesh@yahoo.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar Mob. No: +91-9623979067

Vol. I - ISSUE – L

SJIF Impact Factor : 7.479

Page - i

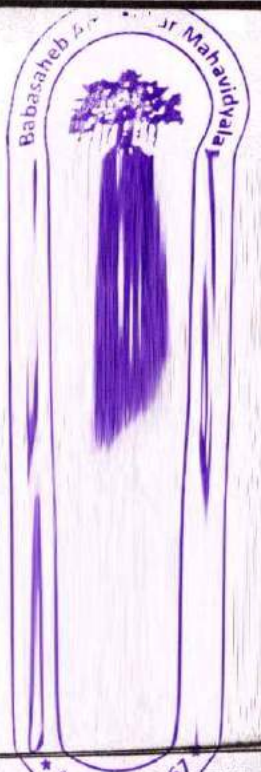
INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	EDITORIAL	Dr. Satish Sasane	IX
02.	PREFACE	Principal Dr. Vasant Biradar	X
03.	DR. B. R. AMBEDKAR : ARCHITECTURE OF THE INDIAN CONSTITUTION	Dr. Sainath I. Waghmare	01
04.	"DR BABASAHEB AMBEDKAR'S CONTRIBUTION IN AWAKENING CONSCIOUSNESS OF OPPRESSED PEOPLE"	Dr. R. G. Kumawat	06
05.	BABASAHEB AMBEDKAR AND EMPOWERMENT OF WOMEN	Sadhana Sarmah	09
06.	DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S THOUGHTS ON ECONOMIC CONSIDERATIONS	R. N. Kadam	13
07.	DR. BABASAHEB AMBEDKAR AND EMPOWERMENT OF WOMEN	Dr. Shubhangi Dongre	17
08.	EDUCATIONAL THOUGHTS OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR	Miss. Jondhale Dhanashri Dhondopant	21
09.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आम्हाला काय दिले?	प्रा. एम. डी. रायभोळे	25
10.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: एक समाजशास्त्रज्ञ	प्रा. आनेराव एम. एम.	29
11.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलांसाठीचे योगदान	Dr. Manisha Ramrao Bodke	33
12.	नवभारताचे निमति डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. डॉ. दिलीप सावंत	37
13.	युगप्रवर्तक युगपुरुष, प्रज्ञासूर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. ज्ञानेश्वर गायकवाड	40
14.	स्त्रियांचे मुक्तीदाते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. शिंदे संतोष मारुती	42
15.	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर और लोकतांत्रिक मूल्य	डॉ. सुरेश. आर. पाटिल	45
16.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार	डॉ. डी. एम. तिडके	48
17.	प्रज्ञासूर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांचे ग्रंथप्रेम	डॉ. तिलक डी. भांडारकर	53
18.	युगपुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य	डॉ. बब्रुवान मोरे	56
19.	रुपयाच्या प्रश्नावर बोलणारा जगातील पहिला अर्थतज्ज्ञ : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. राजेश गं. उंबरकर	61
20.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार	डॉ. दीपक वेडे	63

40.	स्त्रियांचे मुक्तिदाते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	श्रीमती लगडे वर्षा वसंतराव	133
41.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री आणि मानवी हक्क याविषयी विचार	सौ. नागमणी विठ्ठलराव हाळे	140
42.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भाषावार प्रांतरचनेवरील विचार	बारशे भाग्यश्री उत्तमराव	142
43.	'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधानातील भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा अधिकार विषयक विचार'	प्रा. डॉ. रजनी अ. बोरोळे	147
44.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलनीती विषयक विचार व कार्य	डॉ. शरद पुंडलिक कांबळे	152
45.	'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता आणि बहुजनातील सामाजिक बदल'	प्रा. डॉ. एस. पी. घायाळ	155
46.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि अरक्षण	प्रा. डॉ. जे. टी. कांबळे	160
47.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वप्नातील भारत : एक चिंतन	प्रो. डॉ. युवराज श्रीराम मानकर	164
48.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिलांविषयक धोरण	प्रा. डॉ. दिवेकर रेणुमा रमेश	168
49.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता आणि सामाजिक बदल	प्रा. संदीप गोणारकर	172
50.	युगपुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार	अजय श्रीराम मुरमुरे	175

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिलांविषयक धोरण

प्रा. डॉ. दिवेकर रेश्मा रमेश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय औंध-पुणे-६७

प्रस्तावना:-

भारतीय समाजामध्ये आजही महिलांना दुय्यम स्थान दिला जाते. महिला कितीही शिकली मोठ्या पोंचली तरी सुद्धा कुठे ना कुठे असुरक्षितता जाणवत असते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रियांना लेखणाऱ्या 'मनुस्मृती' या ग्रंथाचे दहन करून महिलांना रुढी परंपरेच्या कचाट्यातून मुक्त केले. महिलांना पुरुष बरोबरीने आपली प्रगती करता यावी, शिक्षण घेता यावे, त्या स्वतःच्या पायावर उभ्या राहून स्वयंग्रोजगारात वावतीत स्वयंपूर्ण व्हाव्यात, यासाठी भारतीय घटनेमध्ये 'हिंदू कोड बिल' मांडून महिलांना न्याय मिळवून देणे आणि यासारख्या इतर हक्कांची जाणीव महिलांना करून दिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महिला धोरणाचा विचारया लेखात करणार आहोत.

उद्दिष्टे :-

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक द्रष्टे समाजसुधारक होते हे समजावे.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महिला विषयक कार्याचा परिचय व्हावा.
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे कृतीशील कार्यकर्ते होते हे लक्षात यावे.
- ४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजाचा किती सूक्ष्मपणे आणि सखोल अभ्यास केला होता याची जाणीव व्हावी.

महिलांविषयक धोरण:- आपल्या भारताला पर्यायाने महाराष्ट्राला सामाजिक व राजकीय पातळीवरील लाभलेली आहे. राजमाता जिजाऊ, ताराराणी, राणी लक्ष्मीबाई, सावित्रीबाई फुले यांसारख्या तेजस्वी महिला परंपरा या देशाला लाभली आहे. राजश्री शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, विठ्ठल रामजी शिंदे, भाऊराव पाटील, महान्मा गांधी, इत्यादी असंख्य विभूतींनी महाराष्ट्र बरोबर भारताची प्रगती साधण्यासाठी कष्ट घेतले आहेत.

भारतीय समाज हा पितृसत्ताक असल्याने मुलगा आणि मुलगी असा भेदभाव हा प्राचीन काळापासून आला होता. मुलीसाठी आणि मुलांसाठी वेगळी मूल्ये होती. आजही काही समाजांमध्ये ती अजूनही दिसून येते. मुलगा हा वंशाचा दिवा हा समज समाजात घट्ट रुतून बसला होता. त्यामुळे मुलीच्या जन्माचे स्वागत होत नाही हे परक्याचे धन हा विचार बदलण्याचा प्रयत्न अनेक समाजसुधारकांनी केले. पण नुसते प्रयत्न करून काहीही होत नाही हे बाबासाहेबांनी जाणले होते. म्हणून त्यांनी कायद्याने हे सर्व अधिकार महिलांना प्रदान केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महिलांसाठी प्रेरक असे विचार मांडले आहेत. ते समाजसुधारक होते. स्त्रीमुक्ती धोरणामध्ये योगदान फार महत्वाचे होते. आधुनिक काळात महिलांना सक्षम होता यावे, यासाठी बाबासाहेबांचे विचार प्रोत्साहक ठरले आहेत. पूर्वी स्त्रियांना 'मनुस्मृतीने' सगळे हक्क नाकारले, पण बाबासाहेबांनी समस्त स्त्रियांना सक्षम केले व त्यांना स्वतःच्या अधिकार मिळवून दिला. महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने सगळे हक्क मिळावेत यासाठी

राहिले. 'स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरून एखाद्या समाजाची प्रगती मोजली जाते.' असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत.

'लग्न झालेल्या प्रत्येक मुलीने पतीची मैत्रीण म्हणून त्याच्या प्रत्येक कार्यात सहकार्य करावे. मात्र गुलामासारखे बागण्यास खंबीरपणे तिने नकार द्यावा व समतेसाठी आग्रह धरावा.' असा उपदेश ते सर्व मुलींना करत. स्त्रियांना केलेला हा उपदेश दलित स्त्रियांपुरता मर्यादित नाही तर सर्व समाजातील स्त्रियांसाठी हा उपदेश आहे. स्त्रीला माणूस म्हणून मानसन्मान मिळाला पाहिजे. अशी त्यांची स्पष्ट भूमिका होती. त्यामुळे बहुपत्नीत्वाचा पद्धतीला त्यांचा विरोध होता. भारतीय स्त्रीचे दास्य आणि या दास्याला जबाबदार असणारी जातीपितृसत्ता या गोष्टींची जाणीव बाबासाहेबांना होती. म्हणून ते आपल्या 'भारतातील जाती' या लघुनिबंधात त्या विषयी चर्चा करतात. 'स्त्रिया या जातीव्यवस्थेचे प्रवेशद्वार आहेत.' असे ते म्हणत. समाजात जातीव्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी स्त्रियांवर घालण्यात आलेले निर्बंध प्रमुख भूमिका बजावतात. हे त्यांना माहित होते. लैंगिकतेवर नियंत्रण आणि अधिकारहीनता यामागचा उद्देश जातीपितृसत्तेला सुरक्षितता बहाल करणे. या सर्व गोष्टींना धर्माच्या चोक्रटीन वसवण्यात आले होते. स्त्रियांना या दास्यातून मुक्त करणे, जातीपितृसत्तेचा अंताच्या दृष्टीने विचार करून त्यावर कृती कार्यक्रम आखणे. या गोष्टींची असणारी गरज बाबासाहेबांनी ओळखली होती. म्हणूनच त्यांनी त्यांनी ११ एप्रिल १९४७ रोजी संविधान सभेत 'हिंदू कोड बिल' मांडले. २७ सप्टेंबर १९५१ पर्यंत ते 'हिंदू कोड बिल' मान्य झाल्यामुळे आपल्या कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला. कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा देण्याची जी कारणे डॉ. आंबेडकरांनी दिली, त्यातील दोन महत्त्वाची कारणे आहेत-

१). 'हिंदू कोड बिल' मान्य न करणे.

२) इतर मागाम जाती साठी आयोग नेमणे.

स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी 'हिंदू कोड बिल' आणण्याची आवश्यकता होती. मात्र सरकारने या विलाकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले. ११ एप्रिल १९४७ रोजी मांडलेले 'हिंदू कोड बिल' १ एप्रिल १९४८ पर्यंत मागे पडले. त्यानंतर हे बिल 'सिलेक्ट कमिटीकडे' पाठवून देण्यात आले. १९४९ मध्ये ते पुन्हा चर्चेला घेण्यात आले. फेब्रुवारी १९४९ मध्ये चार, दिवस मार्च १९४९ मध्ये एक दिवस आणि एप्रिल १९४९ मध्ये दोन दिवस या विलावर चर्चा झाली. परंतु ही चर्चा कोणताही निर्णय न होताच संपुष्टात आली. यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "१७ सप्टेंबर १९५१ रोजी हे बिल पुन्हा चर्चेत आले असता पंतप्रधान नेहरू यांनी त्यात कपात सुचवली. ही कपात इतकी भयंकर होती की मूळ विलाचे रूपच बदलून गेले." त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांचा संताप अनावर झाला. देशातील सर्व स्त्रियांच्या हक्काचे हे बिल होते. तेच भिजत ठेवले. या विलावर त्यांनी आपली भूमिका विस्ताराने २४ फेब्रुवारी १९४९ ला विधानसभेत मांडली होती. ते म्हणतात, "मला एवढेच सांगायचे आहे की, जर तुम्हाला हिंदू पद्धत, हिंदू संस्कृती, हिंदू समाज टिकवायचा असेल तर तुम्ही आवश्यक असेल तेथे दुरुस्ती करण्याची कुचराई करू नका. हिंदू पद्धतीचे जे भाग जवळजवळ मोडकळीस आले आहेत त्याची दुरुस्ती करण्याची पलीकडे सदर बिल अधिक काहीही करू नये. कोणत्याही देशाच्या विकासाचे, समतोल विकासाचे मापदंड स्त्रियांच्या विकासावर अवलंबून असतात. म्हणून या देशातील कुमारी, विवाहित, परित्यक्ता, विधवा, घटस्फोटित स्त्रियांच्या संरक्षणाचा हक्क आणि विकासाचा दृष्टिकोन समोर ठेवून 'हिंदू कोड बिलाचा' आग्रह डॉ. आंबेडकर यांनी धरला होता. या विलाचे महत्त्व प्रतिपादन करताना ते म्हणतात, "की पार्लमेंट पुढे 'हिंदू कोड बिल' एक महत्त्वपूर्ण घटना होती. ती या देशातील कोणत्याही अधिवेशनात विचारात घेतली नव्हती. एवढेच नव्हे तर पार्लमेंटमध्ये यापूर्वी व यापुढेही येणाऱ्या कोणत्याही कायद्याची बरोबरी 'हिंदू कोड बिला'बरोबर करता येणार नाही". इतके त्याचे महत्त्व त्यांनी अधोरेखित केले. 'हिंदू समाजातील उच्च नीच व लिंगभेद तसेच कायम ठेवून केलेले कोणतेही आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याचे कायदे म्हणजे धान्य न काढता त्यावरच उभारलेले पत्त्यांचे बंगले होते. ही त्या घटनेची थट्टा आहे" असे ते म्हणतात.

२५ डिसेंबर १९५० रोजी कोल्हापूर येथे केलेल्या भाषणात ते म्हणतात, "आजच्या जगात संपत्तीचे स्वातंत्र्याचा आधारस्तंभ आहे. जोवर स्त्रियांना संपत्तीत वारसा मिळत नाही, तोवर त्यांची गुलामगिरी संपणार नाही. त्यादृष्टीने हिंदू कोड बिलाने मी तरतूदही केली होती, पण ते बिल मंजूर होऊ शकले नाही. यापुढे येणारे बिल आता कोणत्या स्वरूपात येते व त्यात स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याची, हक्काची काय तरतूद आहे याकडे महिलावर्गाने फार बारकाईने पाहिले पाहिजे. इतकेच नव्हे, तर आपल्या हक्कासाठी झगडण्यात त्यांनी आपले मनोदौर्बल्य टाकून कंवर कमली पाहिले

41

तरच त्यांची सुधारणा व प्रगती होईल". अखेर सरकारला 'हिंदू कोड बिल' मान्य करावे लागले. त्यातील तरतुदी खालील प्रमाणे होत्या

- १) वैवाहिक हक्काची भरपाई म्हणून पतीच्या संपत्तीमध्ये पत्नीचा हक्क, मिळालेल्या स्त्री धनावर पत्नीचा हक्क, विधवा झाल्यावर संपत्तीत वारसा हक्क.
- २) स्त्रीला पतीपासून घटस्फोट मागण्याचा हक्क, नवऱ्याने घटस्फोट दिल्यास पोटगीची तरतूद.
- ३) स्त्रीला दत्तक निवडण्याचा- घेण्याचा हक्क, पारंपरिक दत्तक विधान पद्धती रद्द आणि कायदेशीर तरतुदीनुसार दत्तक घेण्याची पद्धत निश्चित, आपला मुलगा दत्तक देण्याचा मातेस अधिकार देण्याची तरतूद.
- ४) अल्पवयीन मुलाचे पालकत्व वडील ह्यात नमल्यास आईकडे जाण्याची तरतूद, निसर्गदत्त पालकाने धर्म त्याग केल्यास अगर संसार त्याग केल्यास त्याचे पालकत्व निसर्गदत्त पालकाकडे राहिल.
- ५) दत्तकाम संपत्तीचा अर्धा हिस्सा आणि आईला संपत्तीचा अर्धा हिस्सा मिळेल. संपत्तीचा अर्धा हिस्सा तिच्या ताब्यात राहून ती उपभोग घेईल. दत्तक आपल्या मातेस संपत्तीच्या हक्कापासून वंचित करणार नाही.
- ६) द्विभार्या प्रतिबंधक म्हणजे एक पत्नीत्वाची तरतूद. स्त्री जीवनाला स्थैर्य.
- ७) वडिलांच्या मिळकतीत मुलीला हिस्सा.
- ८) ज्यांना पारंपरिक पद्धतीने विवाह करायचा आहे; त्यांना मोकळीक, मात्र वर्ण, जात, पोटजात या बाहेरील व्यक्तीशी विवाह केला तर तो कायदेशीर विवाह म्हणून मान्यता देणारी तरतूद.
- ९) स्त्रीला स्वतःचा वारसा ठरवण्याचा अधिकार.

या तरतुदीमुळे स्त्रियांना संपत्तीमध्ये हक्क मिळाला आणि तिचे पगवळंविन्व संपण्यास मदत झाली. द्विभार्या प्रतिबंधक, वारसा हक्क, दत्तक विधान हक्क, घटस्फोटाचा हक्क यामागच्या गोष्टींमुळे स्त्रीला गुलाम म्हणून अथवा दुय्यम दर्जाची वागणूक मिळणार नाही. उलट स्वतंत्र माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क मिळाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आयुष्यभर स्त्रियांच्या प्रश्नांचा विचार केला. कुटुंब, कुटुंबातील मुलांचा विकास, स्त्रीशिक्षण, नीतिमत्ता, स्त्रियांचे आरोग्य, कुटुंब नियोजनातील स्त्रियांची जबाबदारी, संपत्तीमध्ये स्त्रियांना वारसाहक्क, स्त्रियांची शारीरिक, मानसिक, लैंगिक छळापासून मुक्तता, द्विभार्या प्रतिबंध करून स्त्री समानतेचा पुरस्कार, पडदा पद्धतीला विरोध यामागचे आपले विचार आणि कार्य याद्वारे डॉ. आंबेडकरांनी जणू रणसंग्राम मांडला. संघटित स्त्रीशक्तीच देशातील गरिबीला हद्दपार करू शकते आणि यातूनच देशाच्या आर्थिक उन्नतीचा, सामाजिक उन्नतीचा मार्ग निघू शकेल. असा विश्वास त्यांनी मतत व्यक्त केला.

नोकरीधंदा, शिक्षण या सर्वांमध्ये महिलांचा पुढाकार दिसू लागला. स्त्री-पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करू लागली. कामाच्या ठिकाणी तिची सुरक्षितता, तिचे ज्ञान यांना वाव मिळू लागला. कोणत्याही समाजातील स्त्री असू दे तिचे शिक्षण झालेच पाहिजे. त्याशिवाय त्या समाजाची प्रगती होऊ शकत नाही. असे विचार बाबासाहेबांनी संविधानात मांडले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २० जुलै १९४१ रोजी नागपूर येथे 'ऑन इंडिया डिप्रेस्ड क्लासेस विमेंस कॉन्फरन्स' मध्ये महिलांना उद्देशून केलेल्या भाषणात म्हणाले की, "स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरून त्या समाजाची प्रगती मी मोजत असतो" या वाक्यावरून असे लक्षात येते की महिलांच्या प्रगतीसाठी बाबासाहेबांचा दृष्टिकोन कसा होता. मनुस्मृतीने महिलांना रुढी परंपरेत अडकवले, त्यांना चूल आणि मूल या गोष्टी सांभाळणारे यंत्र असे मानले. एवढीच प्रतिष्ठा दिली. स्त्रीला पुरुष संस्कृतीने दुःख वेदना या शिवाय काहीच दिले नाही. त्यामुळे स्त्री ही दुःखाची - वेदनेची खाणच असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. भारतीय संस्कृतीने स्त्रियांना नेहमीच 'मातृदेवता' म्हटले असले तरी कायमच दुय्यम स्थान दिले आहे. कुठेतरी शिक्षण सवरलेल्या महिलांना आपल्या हक्काची जाणीव झाली की त्या आपले हक्क मागतील या हेतूने पुरुष संस्कृतीने निळा एका विशिष्ट परिघामध्ये ठेवले. शिकूनही तिला काही मर्यादा घातल्या. अतिप्राचीन काळामध्ये महिलांना मातृमत्ताक अधिकार होता. सर्व वेदांमध्ये तर महिलांना उपनयन विधी करण्याचा अधिकार होता. वेदांचे अध्ययन ही महिला करित होत्या. पतंजलीच्या महाभारतानुसार स्त्रिया शिक्षिका होत्या. धर्म, अध्यात्म आणि नवज्ञान या सर्वात कठीण विषयांवर स्त्रियांचे प्रभुत्व होते. शंकराचार्य आणि विद्यार्थी यांच्यातील सार्वजनिक वादाच्या

घटनावरून मनूच्या आधी स्त्रियांना, विवाहित स्त्रियांना शिक्षण मिळत होते. त्यामुळे प्राप्त ज्ञानाच्या आधारे त्या उच्चशिक्षणावर पोचल्या होत्या. म्हणूनच महिलांना सर्व अधिकार नाकारून घराच्या चौकटीत का बंदिस्त केले गेले. याचा विचार डॉ. आंबेडकर यांनी केला. म्हणूनच त्यांनी प्रत्येक भाषणामध्ये स्त्रियांच्या प्रगतीवर भर दिला आहे. 'हिंदू कोड बिल' यामध्ये तर महिलांना घटस्फोट देणे व घेणे, वडिलांच्या संपत्तीमध्ये मुलीचा वाटा, नोकरीच्या ठिकाणी बाळंतपणाची भरपगारी रजा, या आणि अशा कितीतरी तरतुदी वावासाहेबांनी महिलांना प्रदान केलेल्या आहेत. स्त्रियांच्या हक्कासाठी बाबासाहेब अविरत कष्ट करीत राहिले. स्त्रियांच्या प्रगतीचा सारासार विचार वावासाहेबांच्या कृतीतून व लिखाणातून ही पाहावयास मिळतो. ते फक्त पुस्तकी पंडित नव्हते तर कृतीतून, आपल्या आचार-विचारातून त्यांनी तत्त्वज्ञानाची जोड कृतीला दिली. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीतही दिनदुवळ्या जनतेसाठी तसेच समस्त महिला वर्गासाठी आपले ज्ञानपणाला लावून संविधानाच्या माध्यमातून त्यांना अधिकार प्राप्त करून दिले. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीने शिक्षण हे घेतलेच पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तीचे शिक्षण झाले पाहिजे. शिक्षणामुळे आपल्या हक्काची, आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव होते. यामुळे वावासाहेब म्हणतात की, "शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे ते जो पीईल तो गुग्गुल्याशिवाय राहणार नाही" असा विचार वावासाहेबांनी सत्यात उतरवण्यासाठी अतोनात कष्ट घेतले. मुलगा-मुलगी समान कायदा आणला. आणि या दोघांनाही गुणवत्तापूर्ण शिक्षण दिले गेले पाहिजे याकडे लक्ष पुरविले. वावासाहेब म्हणतात की, "मुलामुलींना शाळेत फक्त बाराखडी शिकवू नये तर त्यांची मने मुमंस्कृत व गुणवत्तापूर्ण घनावीत यासाठी प्रयत्न करावेत." डॉ. वावासाहेब आंबेडकर यांनी समान हक्क मिळावेत यामाठी पुष्कळ चळवळी केल्या. स्त्रियांची गुलामगिरी डॉ. वावासाहेबांनी दूर केली. १९२७ ते १९५६ पर्यंतच्या काळात स्त्रीचा स्वतंत्र क्षेत्रात सामाजिक, कायदेशीर आणि राजकीय दर्जा वाढावा म्हणून सतत प्रयत्न केले. मुलीला दत्तक घेण्याचा, आई-वडिलांच्या संपत्तीमध्ये मुलीला अधिकार दिला. स्त्रियांची आत्मप्रतिष्ठा वाढवण्यासाठी तिचा पेहगव, तिचे वागणे, तिचे बोलणे या सर्वांमध्ये बदल घडवण्यासाठी वावासाहेबांनी प्रयत्न केले आहेत. त्यामुळे वावासाहेबांच्या चळवळीमध्ये स्त्रियां सहभागी होऊ लागल्या..

निष्कर्ष

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या कृती व उक्तीतून महिलांच्या सक्षमी करणाऱ्याच विचार केला.
- २) स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला.
- ३) स्त्रियांना सक्षम बनवण्यासाठी कायद्यात तरतूद केली.
- ४) महिलांना त्यांचे हक्क मिळवून देण्यास मदत केली.

संदर्भ ग्रंथ

- १) तीन शिक्षण तज्ज्ञ (फुले/शाहू/आंबेडकर) - भानुवा विभूते, प्रियदर्शनी प्रकाशन, कोल्हापूर
- २) डॉ. वावासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीविषयक लेखन - महेंद्र गायकवाड, संघर्ष प्रकाशन, नागपूर
- ३) सर्वदर्शी डॉ. वावासाहेब आंबेडकर - संपा. डॉ. पी. विठ्ठल, डॉ. नागेराव कुंभार, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
- ४) बोल महामानवाचे : डॉ. वावासाहेब आंबेडकर यांची ५०० मर्मभेदी भाषणे (खंड-१) आत्मनिवेदन आणि मार्गदर्शन - अनुवाद आणि संपादन डॉ. नरेंद्र जाधव, ग्रंथाली प्रकाशन, माटुंगा - मुंबई
- ५) असा मी जगलो - संपा. ज. गो. मन्त, मुगावा प्रकाशन, पुणे

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

February 2022 Special Issue 04, Vol. VI (C)

CONTEMPORARY TRENDS IN HUMANITIES, COMMERCE AND LIBRARY SCIENCE (CTHCLS 2022)

Guest Editor

Dr. Ganesh Anant Thakur

Principal

Mahatma Phule Arts, Science and Commerce College, Panvel.
District. Raigad: Maharashtra. 410206

Executive Editor

Mr. Sopan L. Gove

IQAC Co-ordinator

M.P.A.S.C. College, Panvel

Associate Editor

Mr. Sunil S. Avachite

Librarian

M.P.A.S.C. College, Panvel

Index

Sr.No.	Title of the paper	Author's Name	Pg. No
1	जागतिकीकरण आणि नवसंवेदन	डॉ. विद्या नावडकर	05
2	उत्तर आधुनिकतावादाच्या अनुषंगाने नव्वदोत्तर मराठी अनियतकालिकांमधील कविता या साहित्यप्रकाराची चिकित्सा	प्रा. प्रवीण गायकर	09
3	'ओरबिन'- औद्योगिकीकरणाचे भीषण वास्तव (गजानन देसाई)	डॉ. वर्षा फाटक	13
4	आधुनिक मराठी ग्रामीण कविता	डॉ. अतुल चौरे	16
5	उत्तर आधुनिकता आणि आदिवासी साहित्य	प्रा. अनिल वळवी	20
6	आधुनिक मराठी साहित्य-नाटक साहित्यप्रकार	प्रा. दीपक गडकर	24
7	आदिवासी कवितेची वाटचाल	डॉ. सोनू लांडे	28
8	कोरोना महामारीचा नाशिक जिल्ह्यातील कृषी पर्यटनावर झालेला परिणाम	वाघ जीवनकुमार शामराव	31
9	कोविड काळात भारतातील स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाचे विश्लेषण	प्रा. संतोष गोरवे	35
10	कृषी संशोधनाची कृषी विकासातील भूमिका संदर्भ: प्रादेशिक संशोधन केंद्र कर्जत, जिल्हा. रायगड, महाराष्ट्र	डॉ. रमेश पदु म्हात्रे	39
11	भारतातील कृषी संशोधनाची कृषी विकासातील भूमिका	श्री कांतीलाल शंकर पाटील डॉ. अनिल नारायण पाटील	44
12	आदिवासी महिलांच्या शाश्वत विकासासाठी शासनाच्या शैक्षणिक योजना: संदर्भ पनवेल तालुका	सौ. सुचिता रमेश म्हात्रे डॉ. डी. व्ही. पवार	48
13	भारताच्या आर्थिक विकासात सागरी मत्स्य व्यवसायाची भूमिका	सिताफुले एल .एस .	53
14	कृषी संशोधनाची कृषी विकासातील भूमिका संदर्भ : कृषी संशोधन केंद्र पालघर	डॉ. जयवंत काशिनाथ पाटील	58
15	महाराष्ट्रातील शैक्षणिक सुधारणा चळवळीचा इतिहास	डॉ. शिंदे भानुदास घोंडीबा	61
16	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	डॉ. सुनिल लक्ष्मण परदेशी	64
17	महात्मा गांधीजींच्या अहिंसेची वर्तमानकाळाच्या संदर्भात विज्ञाननिष्ठ प्रासंगिकता	डॉ. गणेश शंकर विधाटे	66
18	१९६२ चे चीनचे आक्रमण व यशवंतराव चव्हाणांची भूमिका	डॉ. राजश्री निकम	69
19	रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या आर्थिक समस्या	डॉ. पाथरकर एस. व्ही.	73
20	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील विद्यार्थ्यांचे योगदान	प्रा. शिंदे नरायण अंबू	76
21	इंदिरा गांधी यांचे जीवन व कार्य एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. रविंद्र बाबुराव जाधव	78
22	जागतिक राजकारणातील समकालीन समस्या	प्रा. डॉ. पराग गोविंद पाटील	81

साहित्य और सिनेमा का अंत-संबंध

प्रा. चव्हाण स्वाती विष्णू

अध्यक्ष, हिंदी विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, औंध, पुणे

मो. 9699301951 मेल-chavanswati9075@gmail.com

साहित्य की परंपरा सैकड़ों साल पुरानी है। सिनेमा की उम्र अभी बहुत कम मात्रा में है। साहित्य बहुत समृद्ध है और उससे सिनेमा गीत, चरित्र, माहौल, भाषा जैसी बहुत-सी जरूरतें पूरी हुई हैं। साहित्य और सिनेमा का संबंध एक अच्छे या बुरे पड़ोसी, मित्र या संबंधी की तरह एक दुसरे पर निर्भर है। यह भी कल्पना की जाती है कि दोनों में संबंध है। "साहित्य अनेक वर्षों से आया हुआ एक अनुभव-समृद्ध बुजुर्ग है तो सिनेमा एक अपरिपक्व तरुण लगता है।" सिनेमा अनुभव-समृद्ध सिनेमा ने अभी याने 1994 में अपनी पहली शताब्दी पूरी की है। इसलिए साहित्य और सिनेमा इन दोनों में अंतर दिखाई देता है। लेकिन दोनों में अंतर दिखाई देने से उसमें जो प्रेम है वह कभी भी टूटनेवाला नहीं क्योंकि साहित्य और सिनेमा में एक निकट का संबंध दिखाई देता है। साहित्य और सिनेमा को एक दुसरे पर निर्भर रहना ही पड़ता है।

साहित्यकार अपनी रचना प्रक्रिया में अधिक स्वतंत्र होता है। फिल्मकार को कई समझौते करने पड़ते हैं। फिल्मकार पर दर्शकों का दबाव बना रहता है। यह दबाव वस्तुतः पूँजीपती लोगों का होता है जिससे फिल्म बनाना संभव होता है। साहित्यकार पर यह दबाव प्रत्यक्ष नहीं होता। सिनेमा ने अपने आरंभिक चरण में और अपना भविष्य सँवारने के लिए साहित्य से ही प्राणतत्त्व ग्रहण किया है। साहित्य के पास सिनेमा की जरूरतों को पूरा करने के लिए विपूल मात्रा में भंडार है। उसमें एक और साहित्य की भाव-दशा, पात्रों का चरित्र-चित्रण, वास्तुकला, परिवेश तथा संवेगात्मक स्थितियों के दृश्यात्मक विवरण तो दुसरी ओर कलाकारों की भाव-भंगिमा तक के विस्तृत चित्रण साहित्य में दिखाई दे सकते हैं। इतनाही नहीं ध्वनियों, शब्दों भाषाओं के परिवेशगत प्रभाव तथा संगीत के सूक्ष्म भाव इनमें दिखाई दे सकते हैं।

सिनेमा ने साहित्य, संगीत और ललित कला के अनेक विद्वानों को अपनी ओर आकर्षित किया है। आरंभ में मल्लिकार्जुन, रसोवन बाई, बेगम अख्तर, उस्ताद झंडे खाँ, उस्ताद अल्ला रखा खाँ बाद में उस्ताद अली अकबर खाँ, पंडित रविशंकर आदि इसमें शामिल हुए हैं। साहित्य में पंडित बेताब, पंडित सुदर्शन, मुंशी प्रेमचंद, जोश मलिकाबादी, सदाहत हसन मंटो, कृष्ण चंदर, राजेंद्र सिंह बेदी आदि। साहित्य और सिनेमा का संबंध थोड़े-बहुत मात्रा में समान है परंतु उनकी रचनात्मकता में थोड़ा अंतर दिखाई देता है। एक अच्छी और बुरी फिल्म लेखक की न्याय-निष्ठा को कही से भी प्रभावित नहीं करती है। लेखक की न्याय-निष्ठा को कही से भी प्रभावित नहीं करती है। जब एक कृति पर फिल्म बनी तो फिल्मों की तुलना कृति से फिल्मों से ही की जाएगी। रामायण महाभारत जैसे महाकाव्यों पर भी फिल्में बनीं। उस समय तकनीकी प्रस्तुति बेहतर न होते हुए भी उस फिल्म की आत्मा बेहतर हो सकती थी तो आज की सिनेमा की आत्मा क्यों गायब होनी चाहिए। आज के इस वैश्वीकरण में तकनीकी क्षमता तो बढ़ गई है परंतु सिनेमा का मूल्यबोध गायब हो जा रहा है। जैसे-जैसे सिनेमा की तकनीकी क्षमता और आयु बढ़ती गयी तब सिनेमा ने अपने लिए जैसे स्वतंत्र लेखक और संगीतकार का प्रलोभन हुआ।

सिनेमा के बारे में और कहा जाए तो दर्शकों की भागीदारी है। साहित्य में पाठकों की भागीदारी नहीं होती सिनेमा के हर एक दर्शक के पास खेल के दर्शकों की तरह हर एक स्थिति के लिए सुझाव होते हैं। सिनेमा का दर्शक पोषाक, संगीत, कलाकार और बजटपर बहस करता है। परिणाम स्वरूप साहित्यिक कृति में काफी फेरबदल हुआ है। लेखक स्वयं यह बदल कर सकता भी है। सामान्य आदमी की नजर में लेखक ईश्वर-संतान होते हैं। फिल्मकार कभी नहीं होता। सिनेमा में गीत और संगीत रचनात्मकता विभिन्न चरणों में प्रवाहित है। स्वतंत्रता को पश्चात गीत और संगीत का मूल्यांकन साहित्य नाटक और आंशिक रूप में फिल्म के माध्यम से किया गया।

साहित्य, सिनेमा, गीत या अन्य ललित कलाएँ अपने समय के जीवन का केवल तस्वीर मात्र नहीं होती हैं। वे जीवन को उन्नत और शिक्षित बनाती हैं। यही उनकी सामाजिक भूमिका भी है, "चिड़ियाँ सोने के पिंजड़े में वही गीत नहीं गुनगुनाती जो खुले आकाश में गाती है। दुर्भाग्य से कलाओं की स्वतंत्रता, वाणिज्यिक परानों के पिंजड़े में कैद हो गयी है और वे उनका दोह न कर रहे हैं।

February-2022

Feb-2022

E-ISSN - 2348-7143

14

International Research Fellows Association's **RESEARCH JOURNEY**

International E-Research Journal
Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal
Issue 287

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

47

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue - 287 : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal

E-ISSN :
2348-7143
February-2022

February-2022

E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal
Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue-287

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikrood (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bhuraji Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights. Any legal issue related to it will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo : Rasia's attack on Ukrain (Source-Internet)

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

में इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों की भूमिका (रेडिओ तथा दूरदर्शन के संदर्भ में)

डॉ. रमेशकुमार गवळी

डॉ. संगिता चित्रकोटी

135

लता भारतीय परिवेश

में मराठी भाषा विषयक रुचि निर्माण करने में ग्रंथालयों की भूमिका

141

डॉ. वंदना जामकर

मराठी विभाग

व्या दैवत कथा

डॉ. अंजली मस्करेन्हस

145

नवताद

डॉ. मीनाक्षी पाटील

151

रुडातील फिरस्ते, भटके, उपेक्षित व बहुजनांचे चित्रण

डॉ. मधुकर बैकरे

155

मध्नील समाज जीवन

प्रा. एस. एस. मारकवाड

161

जिकीकरण

रमजान तडवी, डॉ. उज्ज्वला भोर

165

मुक्तीचे प्रेरक आंदोलन

डॉ. अनमोल शेंडे

169

'धृद अडगळ' कादंबरीतील स्त्री विषयक चित्रण

प्रा. गौतम भालेराव

174

ल स्त्री- पात्रचित्रण

डॉ. विलास धनवे

178

लीन संदर्भ

डॉ. सुरेश वर्धे

181

कवितेतील आशय आणि विद्रोह

डॉ. धनराज माने

185

गोविलकर यांच्या कविता लेखनातील प्रतिमा व प्रेरणा

शिवाजी शिंदे

189

वास - 'सरोवर'

प्रा. विद्या सुर्वे-बोरसे

197

प्राणि कौटुंबिक सहभोजने' - समाज परिवर्तनाचा उपक्रम

डॉ. किशोर काजळे

199

डक ऐतिहासिक स्थळांची ऐतिहासिक चिकित्सा

डॉ. नामदेव रासकर

206

ल मालेगाव येथील कापड उद्योग निर्मितीचा ऐतिहासिक आढावा

डॉ. संजय शेलार, सुभाष आहिरे

211

री आंदोलनात दबाव गटांची भूमिका : विशेष संदर्भ 'नाशिक ते मुंबई

रविराज वटणे

216

हिलांचा सहभाग

डॉ. सुनिल चकवे

221

रणवादी चळवळ : वळीराजा धरण

डॉ. राहुल गोंगे

224

पुणे शहरातील निवडक ऐतिहासिक स्थळांची ऐतिहासिक चिकित्सा

डॉ. राजेंद्र नामदेव रासकर
इतिहास विभाग प्रमुख,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, औंध, पुणे
Email id rajendranaskar2950@gmail.com
मोबाईल क्र. ८४८४८८२२६३

प्रस्तावना:

भारताच्या महान सांस्कृतिक आणि राजकीय इतिहासात महाराष्ट्राला अनन्यसाधारण महत्व आहे. महाराष्ट्र प्रदेशाची निर्मिती ही अत्यंत प्राचीन आहे. आदीमानव ते आधुनिक मानवापर्यंतचे अवशेष या प्रदेशाचा इतिहास आणि विशेष अधोरेखित करतात. महाराष्ट्रातील एकूण प्रदेशांपैकी पश्चिम महाराष्ट्र हा प्रदेश अनेक प्राचीन तत्वांचे माहेरघर मानण्यात येते. पश्चिम महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यास प्राचीन काळापासून ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. मध्ययुगीन काळात विशेषतः पेशवे कालखंडात पुणे हे भारतातील राजकीय आणि सांस्कृतिकतेचे प्रमुख केंद्र बनलेले होते. या कालखंडात पुणे शहर आणि परिसरात अनेक वास्तू निर्माण केल्या गेल्या. या वस्तू आजही दिमाखात उभे राहून आपला इतिहास सांगत आहेत. प्रस्तुत संशोधनात पुणे शहरातील निवडक ऐतिहासिक स्थळांचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पुणे शहरातील निवडक ऐतिहासिक स्थळे

पुणे शहराची सांस्कृतिक, आर्थिक आणि ऐतिहासिक भरभराट ही खऱ्या अर्थाने यादव काळापासून झाली होती. मध्ययुगात विशेषतः शिवकाळ व पेशवेकाळात पुण्याला अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले. पुणे परिसर आणि शहरातील ऐतिहासिक स्थळांमध्ये शिवनेरी, सिंहगड, लोहगड, पुरंदर, राजगड, तोरणागड, वज्रगड इत्यादी किल्ले तसेच बड बुद्रुक, विसापूर, शनिवारवाडा, महादजी शिंदे यांची छत्री, विश्रामवागवाडा, पितळबोरे लेणी व केळकर वस्तुसंग्रहालय इत्यादींचा समावेश होतो. त्यापैकी पुणे शहरातील पुढील स्थळे ही अत्यंत महत्वाची आणि ऐतिहासिक आहेत त्यांची चिकित्सा पुढीलप्रमाणे:

१. कसबा पेठ गणपती मंदिर :

पुणे शहर हे गणपतीच्या मंदिरांसाठी विशेष प्रसिद्ध आहे. दगडूथेठ हलवाई गणपती मंदिर, कसबा पेठेतील गणपती मंदिर ही मंदिरे सर्वदूर प्रसिद्ध आहेत. यापैकी कसबा पेठेतील गणपती मंदिर अत्यंत जुने मानले जाते. या गणपतीला श्री सूर्यमुखी गणपती असेही म्हणतात. सध्याचे कसबा गणपतीचे मंदिर हे आधुनिक शैलीचे आहे, परंतु मंदिरातील मूर्ती ही फार पुर्वीची असल्याचे दिसून येते. सहाजी महाराज यांनी वैजळूरुहून शिवराव आणि जिजाबाई यांना पुण्यात पाठविले. हिंदवी स्वराज्याचा श्रीगणेशा या जहागिरीच्या गावापासून करण्याचा संकल्प झाला. इसवी सन १६४० ते १६४२ या कालावधीत जिजाबाई यांनी पुण्यामध्ये लाल महालाची बांधणी केली त्यावेळी त्यांनी या गणपतीची स्थापना केली असे सांगितले जाते. कसबा गणपती मंदिरामधील गणपतीची मूर्ती ही जमिनीवर ठाण मांडून बसलेली आहे. मूर्तीची उंची सुमारे तीन फूट आहे. शेंदूर फासलेला असल्यामुळे मूर्तीचा आकार मोठा झालेला आहे. गणपतीच्या मूर्तीची सोड डाव्या बाजूस असून ती डाव्या हातातील मोदक पात्रात टेकलेली आहे. या मूर्तीचा एक पाय दुमडला आहे. दुसरा पाय काहीसा पसरलेला आहे. पावाशी मोठे काळ्या पाषाणातील शिवलिंग असून समोर छोटा नंदी आहे. या मंदिरातील मूर्तीकडे पाहिले असता असे दिसते की, ही मूर्ती शिवलिंगाची पूजा करीत आहे. मंदिरातील शिवलिंग व गणपती हे एका अखंड दगडातील आहेत. गणपतीसमोर मोठे शिवलिंग क्वचित पाहावयास मिळते. एका अखंड दगडातील गणपती व शिवलिंगाचे हे एकमेव स्थान आहे. त्यामुळे ते वैशिष्ट्यपूर्ण वाटते. पूर्वीच्या काळी कर्नाटकातून आलेल्या ठकार कुटुंबाकडे गणरायाची पूजाअर्चा आणि व्यवस्था देण्यात आली. आजही याच कुटुंबाकडे मंदिरातील मूर्तीच्या पुजेची व्यवस्था असल्याचे पाहावयास मिळते.

२. पर्वती

पुण्याच्या नैऋत्य दिशेला पर्वती ही छोटी टेकडी आहे. या टेकडीवर पर्वती किंवा पर्वताई देवीचे स्थान प्राचीन काळातील आहे. पर्वती गावाचे उल्लेख शिवकालात ही सापडतात. पर्वती देवीच्या नावावरून या

टेकडीला पर्वती हे नाव पडले आहे. सन १७४९ मध्ये बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेब पेशव्याने पर्वती टेकडीच्या माथ्यावर मंदिर बांधून त्यातील प्रमुख मंदिरात देवदेवेश्वराच्या मूर्तीची प्रतिष्ठापना केली. तेव्हापासून त्यांनी पर्वतीवरील मंदिराचा स्वतंत्रपणे कारभार चालविण्यास सुरुवात केली. सरदार खासगीवाले यांच्या देखरेखी खाली हा कारभार चालविण्यात येत असे. १

पर्वती देवीचे महत्त्व पाहत असताना असे दिसून येते की, थोरल्या बाजीरावाची पत्नी काशीबाई पायाच्या आजाराने त्रस्त होत्या. तेव्हा तिचा आजार बरा व्हावा या हेतूने नानासाहेब पेशव्यांनी सुरेख मंदिर बांधले. अशाप्रकारे जी टेकडी ओसाड होती त्यास या मंदिरामुळे महत्त्व आले. नानासाहेब पेशव्यांनी पर्वती देवीचे मंदिर उभारून त्याच्या जोडीला देवदेवेश्वर, विष्णू, गणपती व सूर्य अशी चार मंदिरे उभारून शिवपंचायतन सिद्ध केले. नानासाहेब पेशवे शंकराचे निःस्सीम भक्त होते. त्यांनी आपले काका चिमाजी आप्पा यांनी मुठा नदीच्याकाठी श्री ओंकारेश्वराचे मंदिर बांधले होते. त्याचे अनुकरण करून पर्वतीवर नानासाहेबांनी देवदेवेश्वराचे मंदिर बांधले. पर्वतीवर चार मंदिरे बांधून त्या मंदिराच्या सभोवती अष्टकोनीय तटबंदी उभारली. मंदिरात जाण्यासाठी एक महादरवाजा तयार केला आहे. ४

नानासाहेबांनी देवदेवेश्वर शंकराची मूर्ती रुप्याची तर त्याच्या मांडीवर वसलेली पार्वती व गणपतीची मूर्ती भरीव सुवर्णाची करून घेतली आहे. शंकराची मूर्ती ६३३७ तोळे, श्रीपार्वती १२४५ तोळे व गणपतीची मूर्ती ६८६ तोळे अशा वजनाची आहे. याशिवाय प्रत्येक मूर्तीला हिरे-माणकांचे अलंकार सजवले आहेत. तसेच मंदिराच्या पाच कळसांनाही तांब्यावर सोन्याचा मुलामा देऊन लखलखीत करण्यात आले आहे. त्यासाठी १०७९ तोळे सोने खर्च करण्यात आले आहेत. शत्रूच्या हल्ल्याप्रसंगी या मूर्ती सिंहमंडावर हलविण्यात येत असत.

शत्रूच्या हल्ल्याचे अनेक प्रसंग घडले होते. त्यामध्ये सन १७५३ व १७६३ चे निजामाचे हल्ले झाले त्यावेळी निजामाने पर्वतीवर नासधूस केली. तेथे काहीही न सापडल्याने त्याने मंदिराचे कळस कापून नेले. सन १७६८ मधील महादजी भोसले याने पुण्यावर स्वारी केली. इ.स.१८०३ मधील होळकरांची पुण्यातील नासधूस आणि १८१७ मधील इंग्रजांशी मराठ्यांची झालेली लढाई, त्यावेळी पर्वतीवरील मूर्ती सिंहमंडावर नेण्यात आल्या होत्या. १५ जुलै १९३२ रोजी पार्वती व गणपतीच्या सुवर्णमूर्ती चोरीला गेल्या होत्या. त्या मूर्ती अजूनही सापडल्या नाहीत. आज त्याठिकाणी सोन्याचा मुलामा दिलेल्या मूर्ती पाहावयास मिळतात. ५

पर्वतीवर वाड्याच्या मागील बाजूस कार्तिकेय मंदिर आहे. कार्तिकेय हा शंकराचा पुत्र मानला जातो. विशेष म्हणजे महाराष्ट्रात कार्तिकेय मंदिरे बांधण्याची प्रथा कोठेही आढळत नाही. पेशवा नानासाहेब यांचे वंधू रघुनाथराव यांनी या मंदिराची उभारणी तेथे केलेली दिसते. आजपर्यंत कार्तिकेयची मूर्ती सहा वेळा बदलून पुनर्स्थापना करण्यात आली. दुसऱ्या बाजीराव पेशव्याने पर्वतीसाठी खूप खर्च केला होता. त्याने तेथे रस्ता व पाणी वाची सोय केली होती. तसेच त्याने आजपर्यंत खासगी व्यवस्थेने चालविण्यात येणाऱ्या पर्वती संस्थानचा कारभार सन १८०३ नंतरच्या काळात स्वतंत्रपणे पंचमंडळी नेमून चालविण्याची प्रथाही सुरू केली त्यामुळे पेशवाईच्या अस्तानंतरही पर्वती संस्थानाची योग्य सभावना करून इंग्रजांनीही ते व्यवस्थित चालवण्यासाठी लक्ष दिले. ३१ जानेवारी १८४२ रोजी मुंबई सरकारने ठराव करून संस्थानाची व्यवस्था पुण्याचे कलेक्टर आणि पुण्यातील प्रतिष्ठित नागरिकांपैकी सहा पंच नेमून त्यांच्याद्वारे करावी, अशी व्यवस्था केली. ही व्यवस्था सन १९७२ पर्यंत चालू होती. त्यानंतर पर्वती संस्थानाची व्यवस्था धर्मादाय आयुक्ताच्या समितीने पंचमंडळीची नेमणूक करून चालविली जाते. पेशव्यांचे वंशज वि.वि.पेशवा संस्थानाचे सरपंच आहेत. अन्य पंचमंडळीत बापूसाहेब जोशी, वसंतराव नूलकर, नानासाहेब वले, रामभाऊ चव्हाण, भगवानपंत जोशी इत्यादींचा समावेश आहे. पुण्याचे जिल्हाधिकारी पदसिद्ध विश्वस्त आहेत. या सर्वांनी चांगल्या प्रकारे पर्वतीची देखभाल ठेवलेली आहे. १

पुणे जिल्ह्यातील धार्मिक स्थळे ही आजच्या विज्ञानयुगात टिकून आहेत. या धार्मिक तीर्थक्षेत्रांनी अध्यात्मिक अधिष्ठानावर भौतिक वैज्ञानिक आणि संघर्षाऐवजी समन्वयाचा दृष्टीकोण हा भारताबरोबर जगाला दिलेला अमोल ठेवा आहे. आपल्या राष्ट्रीय संस्कृतीचे अधिष्ठान अध्यात्म हे आहे. आपली जीवनमूल्ये, महान संस्कृती, सभ्यता, मनोधारणा व उच्च ध्येये इत्यादींमुळे आधुनिक जगाला जे प्रश्न पडतात. त्याचे समाधानकारक

उत्तर धार्मिक स्थळांच्या अध्यात्मात आहे. म्हणूनच या धार्मिक स्थळामुळे आपली भारतभूमी जगाचा आध्यात्मिक गुरू आहे.

३. सिंहगड:

पुणे परिसरात किल्ले सिंहगड उर्फ कोंढाणा हा प्राचीन किल्ला आहे. पुणे शहराच्या नैऋत्येस सुमारे २० किमी अंतरावर हा किल्ला वसलेला आहे. या किल्ल्याची समुद्रसपाटीपासूनची उंची १३१७ मी. आहे. या किल्ल्यास शिवकाळात महत्वाचे ऐतिहासिक स्थान लाभलेले होते. नरवीर तानाजी मालुसरे यांनी या किल्ल्यावर आपल्या प्राणाची आहुती देऊन मोगलांकडून हा किल्ला जिंकून घेऊन मराठा स्वराज्यात दाखल केलेला होता.

अ. सिंहगड किल्ल्याची रचना :

सिंहगड किल्ल्याच्या मुख्य ठिकाणी जाण्यासाठी तीन दरवाजे पार करावे लागतात. यातील तिसरा दरवाजा हा सर्वात प्राचीन आहे. या दरवाजाच्या वाजूला खडकात खोदलेल्या घोडपागा आहेत त्याच्यापुढे गणेश टाके व रत्नशाळेचा चौधरा आहे. त्याच्याच शेजारी दारूखान्याची इमारत आहे. तेथेच लोकमान्य टिळकांचा बंगला आहे. या बंगल्याच्या कोपऱ्यावरच टिळकांचा पुतळा आहे.

सिंहगडाच्या तिसऱ्या दरवाजातूनच पुढे बालेकिल्ल्याकडे जाताना डाव्या हाताने तानाजीचे स्मारक आहे. सिंहगड स्मारक मंडळाने उभारलेली मेघडंबरी व त्यामध्ये तानाजीचा पुतळा आहे. दरवर्षी येथे माघ वद्य नवमीस पुण्यतिथी साजरी केली जाते स्मारकाच्या पाठीमागे भैरवनाथाचे मंदिर आहे. बालेकिल्ल्यावर प्रवेश करतेवेळी कल्याण दरवाजा लागतो. या दरवाजाचे वैशिष्ट्य म्हणजे नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी येथेच बसून रवींद्रनाथ टागोर यांनी बंगाली भाषेत रचलेल्या शिवकाव्याच्या स्मृती जागवल्या होत्या.

कल्याण दरवाजाच्या पुढे तटातटाने गेल्यास डोंगगिरीचा कडा लागतो. या कड्यातून चढून तानाजीने आपल्या तीनशे मावळयांसह किल्ल्यात प्रवेश केला होता तेथून उत्तरेकडे गेल्यास शिवपुत्र छत्रपती राजाराम महाराजांची समाधी लागते. त्यापुढे कोंडाणेश्वर महादेवाचे मंदिर आहे. अशा प्रकारे सिंहगडावर घोड पागा, खोदकडा, दारूकोठार, लोकमान्य टिळकांचा बंगला, कौंडिण्येश्वर मंदिर, तानाजीचे स्मारक, उदयमान राठोडचे थडगे व राजाराम महाराजांची समाधी इत्यादी ऐतिहासिक वास्तू आहेत.

आ. किल्ल्याचा इतिहास

सिंहगड किल्ला हा प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. सन १३५० मधील एका फारसी 'कुंथला' असा उल्लेख आढळतो. कौंडिण्य ऋषीचे वास्तव्य गडावर होते. त्यांच्या नावावरून कोंडाणा हे नाव रूढ झाले. सन १३४० च्या सुमारास महमंद तुघलकाने सिंहगडावर हल्ला केला यावेळी नागनाईक हा कोळी सरदार किल्लेदार होता. त्याने तुघलकाच्या सैन्याविरुद्ध आठ महिने गड लढविला. अखेर हा किल्ला महमंदाने जिंकला यानंतर गडावर मुसलमान सत्तेचे वर्चस्व राहिले. तुघलकाकडून बहामनीकडे पुढे निजामशहा मग विजापूरकरांकडे हा गड होता." १०

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सन १६४७ मध्ये हा किल्ला गोडी गुलाबीने बापूजी मुदगल नन्हेकर यांना वश करून ताब्यात घेतला. पण १६४९ मध्ये शहाजीराजांची आदिलशहाच्या कैदेतून सुटका करण्याच्या बदल्यात सिंहगड आदिलशहाला परत द्यावा लागला. त्यानंतर राजांनी तो परत मिळविला. ५ एप्रिल १६६३ रोजी शिवाजीराजांनी शाहिस्तेखानावर छापा घालून ते सिंहगडावर आले होते. १६६५ मध्येच पुरंदरच्या तहाने सिंहगड किल्ला मोगलांना दिला. सन १६७० मध्ये महाराजांनी मोगलांविरुद्ध युद्ध आघाडी उभारली. पुरंदर तहामध्ये मोगलांना दिलेले सर्व गड परत जिंकून घेण्याचे ठरले आणि पहिला गड निवडला तो सिंहगड. सिंहगड घेण्याची कामगिरी तानाजी मालुसरे यांच्यावर सोपविली. सिंहगडावर उदयमान राठोड हा पराक्रमी मोगल किल्लेदार होता. ४ फेब्रुवारी १६७० रोजी तानाजी मालुसरे निवडक सैन्यासह डोंगगिरी कडा चढून किल्ल्यावर गेल्यावर युद्दाला सुरुवात झाली. नंतर सुर्याजी मालुसरे यास कल्याण दरवाजा उघडून आतमध्ये घेतले. लढाईत तानाजीच्या हातातून दोन्ही तोंडी तेंव्हा हातावर तलवारीचे घाव झेलून मोठे युद्ध केले. या युद्धात दोघेही ठार झाले. मवताची गंजी पेटली मोहिम फुटते झाली म्हणून राजे ताबडतोब गडावर आले. समोर

त्यांना तानाजी मालुसरेचा देह दिसल्याने ते उद्गारले 'गड आला, पण सिंह गेला!' तेव्हापासून या गडास सिंहगड हे नाव पडले. ११

११ मार्च १६८९ रोजी संभाजीराजांच्या वधानंतर औरंगजेबाने एकापाठोपाठ एक किल्ले घेण्यास प्रारंभ केला. त्यास प्रत्युत्तर म्हणून संताजी घोरपडे यांनी तुळापुरास औरंगजेबाची छावणी असता रात्रीच्या वेळी छापा घालून तेंबूच्या तणावा व कळस कापले. हे कृत्य करून ते सिंहगडावर आले त्यावेळी सरसेनापती प्रतापराव गुजर याचा मुलगा सिधोजी हा किल्ल्याचा किल्लेदार होता. त्याने त्या सर्वांची काळजी घेतली होती. पुढे ३ मार्च १७०० रोजी छत्रपती राजाराम महाराजांचा मृत्यू या किल्ल्यावर झाला. १२

इ.स. १७०२ मध्ये हा किल्ला पुन्हा मुघल बादशहा औरंगजेब याने जिंकून घेतला. इ.स. १७०५ मध्ये अय्यबक शिवदेव, पंताजी शिवदेव आणि रामजी फाटक यांनी सिंहगड किल्ला जिंकून घेतला तेव्हा औरंगजेब बादशहाने झुल्फिकारखान यास किल्ला घेण्यास पाठविले. त्याने किल्ल्याला वेढा दिला. शेवटी मराठ्यांनी मोठी रक्कम घेऊन हा किल्ला बादशहाला देऊन टाकला. पुढे औरंगजेब बादशहाच्या (१७०७) मृत्यूनंतर हा किल्ला मराठ्यांनी आपल्या ताब्यात घेतला.

पेशवे काळात नारायणराव पेशव्यांचा विवाह सिंहगडावर झाला होता. पुण्यातील संपत्ती ही आणीबाणीच्या काळात सुरक्षित राहावी म्हणून सिंहगडावर नेली जात होती. निजामाने मे १७७३ मध्ये पुणे जाळले. त्यावेळी सिंहगडावरील संपत्तीमुद्धा निजामाच्या हाती पडली. परंतु पुढे पुन्हा हा किल्ला पेशव्यांच्या ताब्यात आला. इंग्रजांनी मार्च १८१८ मध्ये सिंहगड हा किल्ला जिंकला. त्यावेळी त्यांना गडावरील ६७ तोफा व पन्नास लक्ष रुपयांची लूट मिळाली. तसेच पर्वतीच्या सोन्याच्या मूर्ती व पाच लाख रुपयांची गणेशमूर्ती देखील इंग्रजांना मिळाली. १३

सन १८८९-९० मध्ये लोकमान्य टिळक सिंहगडावर येऊन राहिले होते. तेथे त्यांनी आर्किटेक् होम इन द वेदाज या ग्रंथाचे लिखाण केले. सन १९१५ मध्ये गीता रहस्य या ग्रंथाची मुद्रणप्रत याच ठिकाणी तयार झाली. याच साली लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधीजींची भेट टिळक बंगल्यात झाली. हा बंगला लोकमान्य टिळकांनी रामलाल नाईक यांच्याकडून खरेदी केला होता. १४

पुणे शहरातील ऐतिहासिक स्थळांचे महत्त्व

पुणे शहरातील धार्मिक व ऐतिहासिक स्थळे ही महत्त्वपूर्ण आहेत. यातील काही स्थळे ही प्राचीन, काही मध्ययुगीन व काही आधुनिक काळातील आहेत. या धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी सण उत्सव व यात्रा साजऱ्या केल्या जातात. यावरून या स्थळांचे महत्त्व दिसून येते. पुराणातून आणि प्राचीन धर्मग्रंथातून वर्णन केलेली ही धार्मिक स्थळे आजच्या काळातही आपले आध्यात्मिक महत्त्व टिकवून आहेत, हे स्पष्ट होते. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक व धार्मिक विश्वाची जवळून ओळख करून घेण्यासाठी या स्थळांचे महत्त्व मोठ्या प्रमाणावर आहे. या धार्मिक स्थळांची माहिती पाहिली असता त्यातून मराठी मनाच्या धार्मिकतेचा प्रत्यय येतो. या धार्मिक स्थळांनी महाराष्ट्राचे नव्हे, तर भारताचे आध्यात्म टिकवून ठेवले आहे. पुणे कसबा गणपती आणि दगडू हलवाई गणपती सारख्या धार्मिक ठिकाणांना आध्यात्माच्या दृष्टीने महत्त्व लाभले आहे.

पुणे शहरातील ऐतिहासिक स्थळांनी महाराष्ट्राच्या गौरवशाली इतिहासात मोठी भर घातली आहे. यातील काही स्थळे ही प्राचीन काळातील असल्याने त्या काळातील इतिहास समजण्यास मदत झाली आहे. मध्ययुगीन व आधुनिक काळातील इतिहास जाणून घेण्यासाठी त्या काळातील स्थळे ही पुणे जिल्ह्यात खूप आहेत. या स्थळांवरून त्या काळातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व धार्मिक परिस्थिती समजण्यास मदत झाली आहे. त्यावेळचे रितीरिवाज, राहणीमान याचा ही प्रत्यय येतो. पुणे शहरातील आणि परिसरातील महत्त्वाच्या ऐतिहासिक घटना या स्थळांच्या माध्यमातून घडल्या होत्या.

समारोप :

हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्म शिवनेरी किल्ल्यावर झाला. युवराज संभाजी यांचाही जन्म पुरंदर किल्ल्यावर केला. छत्रपती शिवाजी राजांनी स्वराज्याच्या कार्याचा प्रारंभ पुणे शहरातूनच झाला. एवढेच नव्हे तर स्वराज्याची प्रारंभीची राजधानी ही पुणे जिल्ह्यातील राजगड किल्ला ही होती. छत्रपती राजाराम महाराजांचा जन्म राजगड किल्ल्यावर झाला तर मृत्यू ही पुणे जिल्ह्यातील सिंहगड किल्ल्यावर झाला. पुढे छ.शाहूंच्या काळात तर पेशव्यांनी पुण्याचे महत्त्व वाढवून पुणे येथून मराठी राज्याचा

कारभार सुरू झाला होता. अशा अनेक ऐतिहासिक घटना पुणे शहर आणि आसपासच्या परिसरात घडल्याने पुणे शहराला ऐतिहासिक वारसा लाभलेला आहे आणि पुणे शहर हे ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्वाचे स्थान टिकवून आहे.

संदर्भ तळटीपा

१. महाजन शां.ग., पुणे शहराचा ज्ञानकोश, पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान, पुणे, २००४, पृ. २०६
२. किता, पृ.१२२
३. श्री भाटये, पुण्याची पर्वती, १९९३, पृ. २३
४. महाजन शां.गो., उपरोक्त, पृ.१२२
५. नूलकर व.क., पर्वती मंदिर व इतिहास, पुणे १९९६ पृ.५४
६. किता, पृ.६०
७. चिले भगवान, गडकोट, २००४, पृ. ३३.
८. देशपांडे द.ग., महाराष्ट्रातील किल्ले, पुणे, २०११, पृ.१९५.
९. घाणेकर प्र.के., उपरोक्त, पृ.२००
१०. अक्कलकोट सतीश, उपरोक्त, पृ.४२९
११. किता, पृ.४२९
१२. चिले भगवान, उपरोक्त, पृ. ३५
१३. अक्कलकोट सतीश, उपरोक्त, पृ. ४३६
१४. देशपांडे द.ग., उपरोक्त, पृ. १९६

January. 2022

January-2022

E-ISSN - 2348-7143

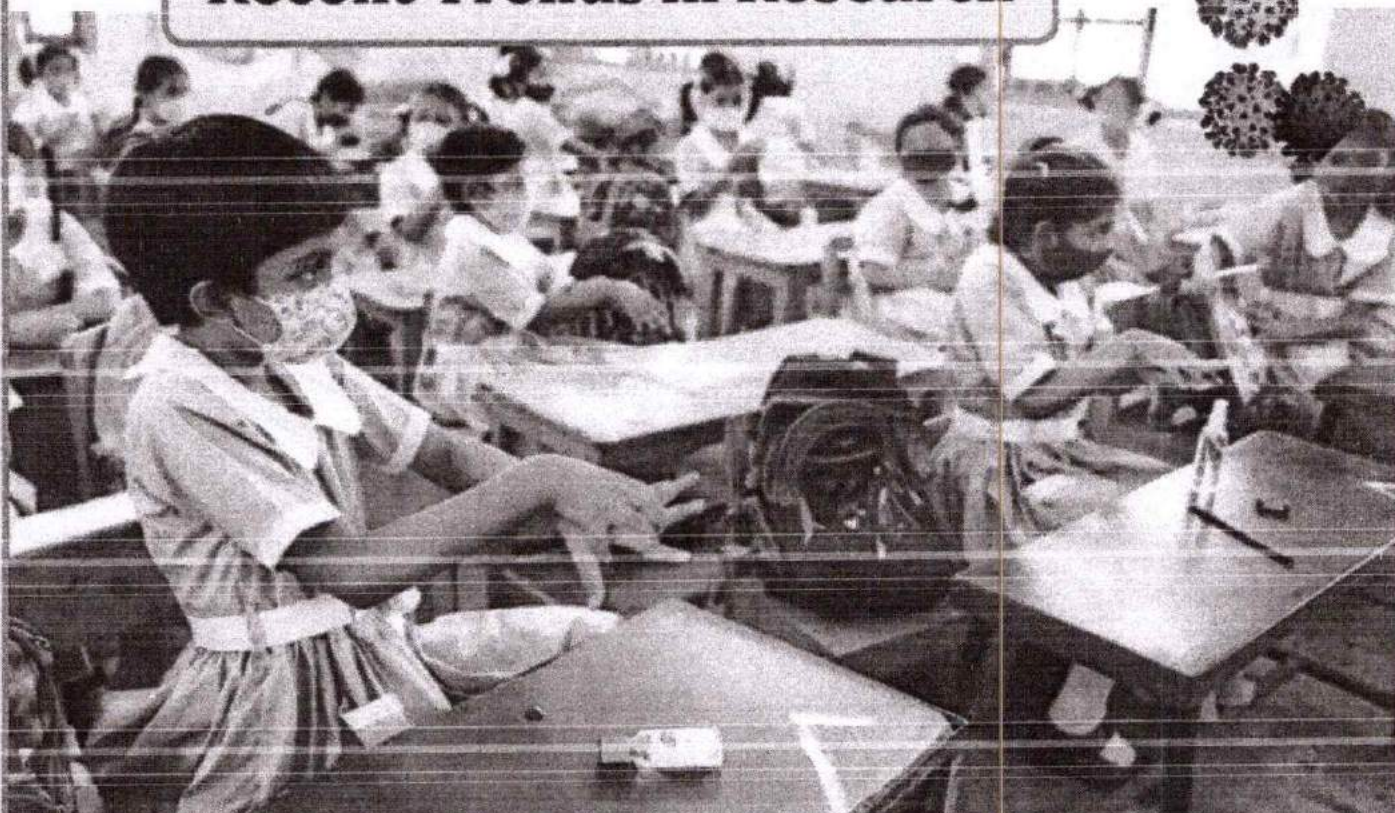
International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue 284

Recent Trends in Research

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

*Cover Photo : <https://indianexpress.com/article/india/narendra-modi-twitter-picture-india-100-crore-doses-covid-vaccination-7584303/>

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

1

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014@gmail.com

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal

Issue - 284 : Multidisciplinary Issue

Peer Reviewed Journal

E-ISSN :

2348-7143

January - 2022

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhauraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashik Road (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India

❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Bulgaria

❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, Hyderabad, India

❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.

❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India

❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India

❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] India

❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India

❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India

❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India

❖ Dr. G. Haresh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India

❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] India

❖ Dr. Sanjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU. Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]

❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] India

❖ Dr. P. K. Shewale - BoS Member (SPPU), MGV's LVH College, Panchavati-Nashik [M.S.] India

❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] India

❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] India

❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindkheda [M.S.] India

❖ Prof. K. M. Waghmare - Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi [M.S.] India

❖ Prof. Vidya Surve-Borse - MGV's LVH Arts, Sci. & Com. College, Panchavati-Nashik [M.S.] India

Advisory Board -

❖ Dr. Marianna Kotic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.

❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon

❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India

❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Retd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.

❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, Nanded.

❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore

❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India

❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road

❖ Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J. Somaiyya College, Kopergaon

❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU. Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari

❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada

❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati

❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon

❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon

25	लोकसाहित्य संशोधन : स्वरूप आणि अडचणी	डॉ. प्रमोद गारोडे	125
26	मराठी लोकसाहित्यातील तंजावरी लावणी	डॉ. संजीवनी माडेकर	130
27	आदिवासी लेखकांच्या कादंबरीतील संस्कृतिकता (तृष्णा, शिवली)	सुंदर पाडवी, डॉ. आशुतोष पाटील	136
28	मराठी साहित्यातील आदिवासी काव्याचा अभ्यास	डॉ. सचिन पाटील	141
29	धर्मधृदा आणि देवदासी परंपरा	डॉ. गजानन भामरे	148
30	ज्ञानरचनावादाचा उगम व विकास	डॉ. अंजली मयकरेन्हुस	151
31	वारकरी संप्रदायाचे वेगळेपण	डॉ. जालिंदर येवले	154
32	शरच्चंद्र मुक्तिबोध्यांच्या कादंबऱ्यामधील मानुषता	प्रा. प्रमोद नारायणे	161
33	एकच प्याला : एक समीक्षण	डॉ. धनराज माने	171
34	दलित साहित्याचे देशीपण	डॉ. अरुण पाटील	179
35	भटका विमुक्त समाज : साहित्य संशोधनातील उणीवा	डॉ. सुदाम राठोड	183
36	१९८० नंतरच्या मराठी ग्रामीण कादंबरीतून येणारे श्रेतकऱ्यांचे प्रश्न	डॉ. रामकिशन दहिफळे	187
37	'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीमधील गौतमच्या कैफियतीचे चित्रण एक शोध	डॉ. आर. डी. कांबळे	192
38	डॉ. प्रतिमाताई इंगोले : जीवन व कार्य	डॉ. पुरुषोत्तम जुझे, प्रा. दुर्गा दगडे	196
39	'पाडा' कादंबरीचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. सचिन पाटील	203
40	छत्रपती शिवाजी महाराज : व्यक्तित्व आणि विचार	डॉ. श्रीकांत गायकवाड	206
41	छत्रपती शिवाजी महाराज कृषी सुधारणेचे अग्रणी	विलास सोळुंके	214
42	पुणे शहराचे ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून अवलोकन	डॉ. राजेंद्र रासकर	220
43	अहमदनगर जिल्ह्याची भौगोलिक रचना व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	डॉ. अशोक सिड्ढर	227
44	पेशवेकालीन परगणा प्रशासनातील कमाविसदार : परगणे नशिरावादाच्या विशेष संदर्भात	श्री. दिपक किनये	233
45	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे सामाजिक व शैक्षणिक कार्य	डॉ.टी. बी. राजगुरू, श्री.डी. ग्रेड. सावळे	238
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे खोती पद्धती बाबत विचार	डॉ. किशोर काजळे	243
47	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आधुनिक भारताचे स्वप्न	डॉ.चंद्रमणी गजभीये	248
48	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मूल्यगर्भ शैक्षणिक विचार	डॉ. अर्जुन नेरकर	251
49	नविन शैक्षणिक धोरण - २०२० : मानवी हक्क आणि भारतातील सद्यस्थिती	डॉ. देवेंद्र सोनटके	255
50	नव्या शिक्षणीक धोरणाचे फाटभुंयेर कोंकणीच्या अक्षर साहित्यांत उदेल्लो एक नव-विचार ('सरस्वतीच्या आंगणांत' ह्या विजया शेळडेकार हांच्या लेखसंग्रहाची शास्त्रीय चिकित्सा)	डॉ. हनुमंत चोपडेकार	263

पुणे शहराचे ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून अवलोकन

डॉ. राजेंद्र नामदेव रासकर

इतिहास विभाग प्रमुख,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, औंध, पुणे

Email - rajendraraskar2550@gmail.com

सेमोवार्ड - 9960659684

प्रस्तावना :

भारताच्या प्राचीन काळापासून महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक व धार्मिक स्थळांना महत्वाचे स्थान आहे. या ऐतिहासिक व धार्मिक स्थळांची महाराष्ट्राला एक वैभवशाली परंपरा लाभलेली आहे. महाराष्ट्रातील राज्यकर्त्यांनी आपली सत्ता टिकविण्यासाठी व सत्तेचा विस्तार करण्यासाठी ऐतिहासिक व धार्मिक स्थळांना महत्त्व दिलेले आहे. भारताच्या इतिहासात धार्मिक व ऐतिहासिक स्थळामुळे राष्ट्रीय एकात्मता बाढण्यास मोठ्या प्रमाणावर मदत झाली आहे. महाराष्ट्रातील अनेक विभाग आणि प्रदेशातील लोक हे धार्मिक परंपरेचे असल्याने दिवसेंदिवस धार्मिक स्थळांचे महत्त्व वाढत आहे. या भागातील ऐतिहासिक व धार्मिक स्थळांबद्दल अधिक माहिती व्हावी. महाराष्ट्रातील प्रेक्षणीय स्थळे समाजाला प्रबोधनकारक व प्रगतीसाठी उपयुक्त आहेत. पुणे शहरातील विविध ऐतिहासिक स्थळे ही अतिशय महत्वाची आहेत. या ऐतिहासिक स्थळांचे महाराष्ट्राच्या आणि पुण्याच्या इतिहासातील योगदान अभ्यासता यावे, यासाठी या विषयाची निवड केलेली आहे

पुणे शहराचे क्षेत्रफळ व सीमा

महाराष्ट्रातील एक शैक्षणिक, सांस्कृतिक व औद्योगिक केंद्र आणि पुणे जिल्ह्याचे व विभागाचे मुख्य ठिकाण. ते १८ अंश ३० उ. अक्षांश व ७३ अंश ५३ पू. रेखांशावर, रेल्वेने मुंबईच्या आग्नेयीस १९२ किमी. व समुद्रसपाटीपासून सरासरी ५६३ मी. उंचीवर वसले आहे. पुणे शहराची लोकसंख्या १९७१ मध्ये ८,५६,१०५ व देहू, दहरोड, खडकी कॅंप, पुणे कॅंप, खडकवासला, लोहगाव, पिंपरी-चिंचवड मिळून बनणाऱ्या पुणे नागरी भागाची एकूण वस्ती ११,३५,०३४ इतकी होती. तर उपलब्ध माहितीनुसार २०११ मध्ये पुणे शहराची लोकसंख्या ३,१२४,४५८ आहे; त्यापैकी पुरुष आणि महिला अनुक्रमे १,६०३,६७५ आणि १,५२०,७८३ आहेत. पुणे शहराची लोकसंख्या ३,१२४,४५८ असली तरी; त्याची शहरी/महानगरी लोकसंख्या ५,०५७,७०९ आहे ज्यापैकी २,६५६,२४० पुरुष आणि २,४०१,४६९ महिला आहेत. १

पुणे मुळा-मुठा नद्यांच्या संगमावर वसलेले आहे. मुळा-मुठा सोडल्यास शहरात निरुपयोगी नागझरी, आंबील ओढा व माणिक नाला हे लहान जलप्रवाह आहेत. पुण्याचे सरासरी तापमान १७.२ अंश से. असून दैनिक किमान तापमान सरासरी ११.६६ अंश से., तर दैनिक कमाल तापमान सरासरी २२.७७ अंश से. असते. एप्रिल महिन्यात कमाल तापमानाची सरासरी ३८.३३ अंश से. इतकी आढळते. ३० एप्रिल १८९७ व ७ मे १८८९ रोजी निरपेक्ष कमाल तापमान ४३.३ अंश से. नोंदविले आहे. पावसाची वार्षिक सरासरी ६६.१३ सेंमी. आहे.

पुणे जिल्ह्याच्या पश्चिम भागात नद्यावर धरणे बांधली असून त्यापासून जल-सिंचन व काही प्रमाणात विद्युत निर्मिती केली जाते. पुणे जिल्ह्यामध्ये भाटघर, वीर, खडकवासला, पानशेत, बरसगाव, पवना, येडगाव,

माणिकडोह इत्यादी धरणे आहेत. याशिवाय दिंबे, वडज, पिंपळगाव व घोड प्रकल्प ही धरणे आहेत. पुणे शहराला खडकवासला, पानशेत व वरसगाव या धरणातून पाणीपुरवठा केला जातो. पिंपरी चिंचवडला पवना प्रकल्पामधून पाणीपुरवठा केला जातो. पुणे जिल्ह्यात टाटा कंपनीने मुळशी येथे धरण बांधून त्यामधून वीजनिर्मिती केली आहे. पुणे महानगरपालिकेचे क्षेत्रफळ १३८.८५ चौ.किमी. आहे. या भागात एकूण १,१७,५४२ घरे वापरात होती व त्यांत १,६३,९१० कुटुंबे राहत(१९७१). शहरातील पुरुष-स्त्री प्रमाण १०००:८८५ होते.

पुणे जिल्हा आणि शहराचे हवामान:

पुणे जिल्ह्याचे मोसमी हवामान आहे. येथे मे महिन्यात कमाल तापमान ४१° पर्यंत वाढते आणि जानेवारीत ते किमान ५.६० पर्यंत असते. पुणे जिल्ह्यात नैऋत्य मोसमी वाऱ्यापासून पडणाऱ्या पावसाचे प्रमाण जून ते सप्टेंबर महिन्यात सरासरी जास्त असते. सह्याद्री पर्वतामुळे घाटमाथ्यावर भरपूर ४३१ सेमी. पाऊस पडतो. घाटमाथ्याच्या पूर्वेकडील प्रदेशात पावसाचे प्रमाण खूपच कमी म्हणजे ४५ सेमी. आहे. पुणे येथे ६५ सेमी. पाऊस पडतो. पुणे जिल्ह्यात दौंड, शिरूर, बारामती, इंदापूर, पुरंदर, आंबेगाव, जुन्नर व खेड या तालुक्यात नैऋत्य मोसमी वाऱ्यापासून पडणाऱ्या पावसाची अनिश्चिती असल्याने तेथे वारंवार अवर्षण पडते.२

पुणे शहराचा इतिहास:

१. प्राचीन इतिहास:

महाराष्ट्र हे राज्य अतिप्राचीन आहे. सुमारे दोन लाख वर्षांपूर्वी मनुष्याचे पुरावे महाराष्ट्रात सहज सापडतात. पुणे शहर आणि परिसर हा सुद्धा प्राचीन मानवाच्या वस्तीचा एक महत्वाचा भाग राहिलेला होता. डेक्कन कॉलेजचे प्राध्यापक ह.धि.सांकलिया यांनी सन १९५७ साली पुणे शहरात उत्खनन केले असता त्यांना एक लाख वर्षांपूर्वीची मानवाने वापरलेली विविध हत्यारे आणि वस्तू मिळाल्या. त्यामध्ये लहान तुकडे, काही फळांच्या आतील भाग, कु-हाड आणि लाकूड तोडण्याची इतर हत्यारे सापडली आहेत. या हत्याराच्या कालखंडावरून सांकलिया यांनी असे अनुमान काढले की, एक लाख वर्षांपूर्वी पुणे येथे मानवी वस्ती होती. पुढे सन १९६२-६३ मध्ये डॉ.राजगुरू व मुजुमदार यांनी मुठा नदीच्या पात्रामध्ये उत्खनन केले. त्यावेळी तेथे अश्वयुगीन हत्यारे व काही वस्तू सापडल्या. यावरून तेथे एक ते दिड लाख वर्षांपूर्वी वस्ती होती, हे स्पष्ट होते.१

राजा कृष्णराज पहिला याच्या कालखंडातील इ.स.७६८ मधील ताम्रपट उपलब्ध झाला आहे. त्यामध्ये पुणे शहराचा उल्लेख पुनक विषय असा केलेला आहे. त्यानंतर राष्ट्रकुटांच्या कालखंडातील इ.स.९६० मधील ताम्रपट किंवा कौरीव लेख उपलब्ध झालेले आहेत. त्यामध्ये पुणे शहराचा उल्लेख पुनकवाडी असा केलेला आढळतो. इ.स.९९३ सालचा शिलाहार अपराजित देव याच्या कालखंडातील मुरूड-जंजिरा येथे ताम्रपट सापडला आहे. त्यामध्ये पुनकदेश असे या प्रदेशाला संबोधले आहे.४ या सर्व गोष्टीवरून हे स्पष्ट होते की, पुणे भूप्रदेश प्रथम राष्ट्रकुटांच्या प्रभावाखाली होता. नंतर शिलाहार राजांच्या प्रभावाखाली होता.

ऑक्टोबर २००२ मध्ये पुण्यातील कसबा पेठेत इमारतीच्या झालेल्या खोदकामात काही अवशेष सापडले आहेत. त्यावरून चौथ्या शतकातही पुणे येथे वस्ती होती हे स्पष्ट होते. असे अनुमान इतिहास संशोधक श्री. पांडुरंग बलकवडे यांनी काढले आहे. डिसेंबर २००२ मध्ये कसबा पेठेत आणखी एक खोदकाम झाले होते

या खोदकामात सापडलेल्या प्राचीन वस्तु सातवाहनकालीन असल्याचे स्पष्ट झाले. या पुराव्या वस्तु पुणे शहराचा इतिहास प्रथमच इ.स. पूर्व दुसऱ्या शतकापर्यंतची माहिती प्राप्त झाली. १

पुणे शहरावर इ. स. पूर्व दुसऱ्या शतकात सातवाहनांचे राज्य होते. सातवाहनानंतर पुणे येथे राक्षस घराण्याची सत्ता होती. दहाव्या शतकाच्या अखेरच्या काळात देवगिरीच्या यादवांनी राष्ट्रकुटांचा पराभव करून पुणे आपल्या वर्चस्वाखाली आणले. यादव काळातील अनेक वास्तूंचे अवशेष अद्याप पुणे जिल्ह्यात विखुरलेले आढळतात. १

शालिवाहन शके ५३५ इ.स. ६१३ म्हणजे सुमारे १४०० वर्षांपूर्वी ज्या ठिकाणी हल्ली पुणे आहे, त्या ठिकाणी एक लहानशी वाडी होती. तिच्या पूर्वेस कुंभारली व कासारली ही दोन गावे होती. या गावांची बहिवाट सुमारे सन १२०० मध्ये जुन्नर सुभ्याखाली होती. हा सुभा त्यावेळी मुसलमानांकडे होता. कसब्याचे काही भागावर वस्ती होती. तेथे सुमारे दहा पंधरा घरे होती. त्यात ब्राह्मणांची दोन, बाकीची कोळी, वाजंत्री यांची होता. परंतु या वस्तीतही मारुती, बहिरोबा, पुण्येश्वर आणि नारायणेश्वर ही चार देवांची मंदिरे होती. २

२. मध्ययुगीन इतिहास

इ.स. १२९० मध्ये दिल्लीहून सय्यद हिसामोहीदीन खताल व त्यांचे पाच अवलिया मुसलमान यांनी येऊन नदीचे काठचे पुणेश्वर व नारायणेश्वर यांस काढून त्यांच्या ठिकाणी दर्गे केले. त्यापैकी पुणेश्वराच्या दर्यास आता धाकटा शेकसल्ला बाबाचा दर्गा म्हणतात. दुसऱ्या दर्यास थोरला शेकसल्ला बाबाचा दर्गा म्हणतात. या दर्यात हिंदूंच्या मंदिरांच्या काही खूणा आहेत. त्या मंदिरातील पुजाऱ्यास आदिलशहाने दातील मुजावर वनविण्यासाठी मुसलमान केले. त्या ब्राम्हणाने मुसलमान धर्म स्वीकारल्यावर बादशहाने त्यास आणखी काही जमीन इनाम म्हणून दिली. ४

३. सुलतानशाही कालखंड:

दिल्लीच्या अल्लाउद्दीन खिलजीने इ.स. १२९४ साली यादवांचा पराभव केला व पुणे दिल्लीच्या सुलतानांच्या सत्तेत आले. १४ व्या शतकाच्या प्रारंभी तुघलकांनी खिलजीचा पराभव करून पुणे येथे आपली सत्ता निर्माण केली. इ.स. १३४० मध्ये मुहम्मद तुघलक दौलताबादहून पुण्यावर स्यारी करण्यासाठी आपल्या फौजेसह कोंढाणा किल्ल्यावर आला. त्यावेळी कोंढाणा किल्ल्याचा किल्लेदार नाग नाईक याने सुलतानापुढे क्षमायाचना केल्याने युद्ध टाळले गेले, मात्र कोंढाणा किल्ल्यासह पुणे सुलतानांच्या ताब्यात गेले.

पुढे तुघलकाचा सरदार हसन गंगु ब्रह्ममनी याने बंड करून दख्खन देश जिंकून घेऊन ब्रह्ममनी राज्याची स्थापना इ.स. १३४७ साली केली. त्यामुळे पुणे ब्रह्ममनी राज्यात सामील करण्यात आले. पुढे अंतर्गत कलहामुळे ब्रह्ममनी राज्याची पाच शकले होऊन पुणे हे अहमदनगरच्या निजामशहाच्या ताब्यात गेले. या निजामशाहीत भोसले कुळाचा नाव लोकीक होऊन इ.स. १५४५ साली मालोजी भोसले यास पुण्याची जहागिरी निजामशहाने दिली. पुढे काही दिवसांनी ही जहागिरी आदिलशहाकडे गेली.

अहमदनगरच्या निजामशहाचा बजीर मलीक अंबर याने शहाजी भोसले यास इ.स. १६२१ मध्ये पुणे जिंकून घेण्याची आज्ञा केली. त्यावेळी पुणे येथे आदिलशहाच्यावतीने रायराव नावाचा एक अंमलदार कारभार पहात होता. त्याने आदिलशहा व निजामशहा यांच्यातील विघडलेले संबंध पाहून रायराव रयतेकडून जुलूम जबरदस्तीने पैसे उकळत होता. त्यावेळी शहाजी राजांनी त्याच्यावर हल्ला करून त्याला पुणे-शिरवळ परगण्यातून हद्दपार केले. अशाप्रकारे शहाजी राजे जोपर्यंत आदिलशाहीमध्ये (इ.स. १६२५ ते १६२८) नोकरी

करीत होते तोपर्यंत पुणे जहागिरी ही शहाजीराजांच्या ताब्यात होती. मलिक अंबरच्या काळात पुणे येथे रंगो वावाजी धडपळे हा पुण्याचा ठाणेदार होता. त्याने १६२९-३० च्या मोठ्या दुष्काळात महत्वपूर्ण कामगिरी केली होती. पेठांची स्थापना करून पुण्यात सुधारणा केल्या. पुढे इ.स.१६३१ साली आदिलशाही सरदारांमुरारजगदेव याने पुण्यावर हल्ला केला. एवढेच नव्हे तर पुंडगिरीने वागणारा मोरो तानदेव यास पकडून आणले त्याला नखीसुया टोचून मार देऊन कैद केले. पुढे १६३६ मध्ये निजामशाही नष्ट झाली, शहाजीराजे आदिलशाहीत नोकरी करू लागले. निजामशाहीच्या प्रदेशाची वाटणी करताना आपला पुणे-सुपे-इंदापुर हा जहागिरीचा मुलुख हल्लीचा पुणे जिल्ह्यातील भाग बगळून इतर सर्व प्रदेश मोगल आणि विजापूरकर यांना देऊन टाकला. १६३६ साली आपल्या जहागिरीची व्यवस्था पाहण्यासाठी शहाजीराजांनी दादोजी कोंडदेव याची नियुक्ती केली.९

४. शिवकालीन पुणे (इ.स.१६३० ते १७०७)

दादोजी कोंडदेव यांनी शिवाजी राजांच्या वास्तव्यासाठी पुणे येथे लालमहाल हा वाडा बांधला. शिवनेरी किल्ल्यावरून मातोश्री जिजाबाई व छत्रपती शिवाजी यांना आणून लालमहाल वाड्यात त्यांच्या मुक्कामाची सोय केली. पुण्याचे ग्रामदैवत कमळा गणपतीचा जिर्णोद्धार केला. संरक्षणाच्या दृष्टीने चोख बंदोबस्त करून परागंदा झालेल्या रयतेला बोलावून त्यांना सबलीतीने जमिनी लागवडीसाठी दिल्या. अशा प्रकारे पुण्याची पुनर्बांधवाट झाली. पुणे हे शहाजीच्या जहागिरीचे मुख्य केंद्र बनले. छत्रपती शिवाजी राजांनी आपल्या स्वराज्याच्या कार्याची मुहूर्तमेढ पुणे जिल्ह्यातील तोंरणा किल्ल्यावर केली. दादोजी कोंडदेवच्या मृत्यूनंतर राधोबल्लाळ अत्रे याच्याकडे पुण्याची सुभेदारी होती.

पुढे शिवाजी राजांचा पुण्याशी प्रत्यक्ष संबंध राहिला नाही. सन १६६३ मध्ये मुघल सरदार शाहिस्तेखान पुण्यातील लाल महाल वाड्यात येऊन राहिला होता. त्याला पुण्याबाहेर हाकलण्यासाठी छत्रपती शिवाजी राजांनी ६ एप्रिल १६६३ च्या रात्री खानावर छापा घातला. त्यामुळे छत्रपती शिवाजी राजांचा धमका घेऊन पुणे सोडले.१०

छत्रपती शिवाजी राजांनी आपल्या स्वराज्याच्या राजधानीचे ठिकाण म्हणून राजगड किल्ल्याची निवड केली होती. पुणे जिल्ह्यातील त्यांनी तोंरणा, सिंहगड व पुरंदर हे किल्ले जिंकून स्वराज्याच्या कार्याची सुरुवात केली. नरवीर तानाजी मालुसरे याने कोडाणा किल्ला आदिलशहाच्या ताब्यातून जिंकून घेताना स्वतःचे प्राण गमावले. पुढे सुरुत लुटीनंतर शिवाजी राजांनी आपली राजधानी राजगडहून रायगडला नेली. इ.स.१७०० मध्ये सिंहगडावर छत्रपती राजाराम महाराजांचा मृत्यू झाला. सिंहगडावर छत्रपती राजाराम महाराजांची समाधी आहे. छत्रपती शिवाजी राजांच्या निधनानंतर दिल्लीचा औरंगजेब बादशहा मराठेशाही संपविण्यासाठी मराठी राज्यात आला होता. त्याने कोडाणा किल्ला जिंकून पुण्यात वास्तव्य केले. त्याचवेळी त्याचा नातू मुहि-उल्मिलत याचा सन १७०३ मध्ये मृत्यू झाला. म्हणून त्याचा स्मरणार्थ पुण्याचे नामांतर मुहियाबाद असे करण्यात आले. पुण्याच्या विद्यमान बुधवार पेठेचे नावदेखील मुहियाबाद पेठ असे ठेवले होते. पण ही बोन्ही नावे फार काळ टिकली नाहीत.११

५. पेशवेकालीन पुणे (१७०८ ते १८१८)

छत्रपती शाहूच्या काळात बाळाजी विश्वनाथचा छत्रपती शाहू हा मराठ्यांचा छत्रपती असे पर्यंत सातारा राजधानीला महत्त्वाचे स्थान होते. परंतु सन १७४९ नंतर सातारचे महत्त्व कमी होऊन पुणे येथील

पेशव्यांचे महत्त्व वाढीस लागले. त्यामुळे पुण्याचे ही ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्व वाढीस लागले. सातारच्या छत्रपतीचा संबंध हा फक्त पेशव्यांना पेशवे पदाची बखरे देण्यापुरता मर्यादित राहिला.

बाळाजी विश्वनाथ (१७१७ ते १७१९) या पहिल्या पेशव्याने इ.स.१७१९ मध्ये मोगलांकडून स्वराज्याच्या सनदा आणल्या व तसेच मोगलाईत असलेले पुणे स्वराज्यात दाखल झाले. बाळाजी विश्वनाथ याने पुण्याच्या आर्थिक विकासास बाब मिळावा म्हणून पुण्याच्या मोगल कोतवालास इ.स.१७१८ मध्ये अर्जाद्वारे ताकीद दिली, की व्यापारावर जादा जकात बसवू नये. इ.स. १७२० नंतर पेशव्यांचे लक्ष पुण्यावर केंद्रित झाले. इ.स.१७२५ मध्ये छत्रपती शाहूने पेशवा पहिल्या बाजीरावास पुणे दिले. तेव्हापासून पुण्याचे महत्त्व वाढीस लागले. बाजीरावाने पुणे येथे बापूजी श्रीपत चित्रावशास्त्री याची पहिला मुभेदार म्हणून नियुक्ती केली. पुण्यातील खाजगीवाले आणि तुळशीबागवाले हे चित्रावशास्त्रीचे जवळचे सहकारी होते. त्यामुळे पुण्याचा कारभार तुळशीबागवाले पाहू लागले. या तिघांनी सुरुवातीच्या काळात पुण्यात पेठा बसविणे, व्यापार-उदिम वाढविणे, बंदोबस्त ठेवणे ही कामे केली. म्हणून पहिल्या बाजीराव पेशव्यास पुण्याचा आद्य संस्थापक असे म्हटले जाते.

छत्रपती शाहू महाराजांच्या मृत्यूनंतर (इ.स.१७४९) नानासाहेब पेशव्याने मराठ्यांच्या राजकारणाची सर्व सूत्रे पुण्याहून हलविण्यास प्रारंभ केला. नानासाहेब पेशव्याच्या मृत्यूनंतर माधवराव पेशवे, नारायण पेशवे नंतर सवाई माधवराव पेशवे हे पेशवे पदावर आले. पुणे येथे अनेक सरदारांचा उदय झाला. त्यांनी आपले वाडे पुणे शहरात बांधले. उदा. तुळशीबागवाले, रास्ते, मेंहदळे, घोरपडे इत्यादी होत. पुणे येथे पेशव्यांनी व त्यांच्या सरदारांनी अनेक वास्तू व मंदिरे बांधली. मराठ्यांचे सरदार महादजी शिंदे यांची समाधी वानवडी येथे उभारण्यात आली आहे. तसेच त्या समाधीवर उभारण्यात आलेली छत्री हे पुण्यातील एक प्रेक्षणीय स्थळ आहे. दुसऱ्या बाजीरावाच्या काळात इंग्रजांवरोबर पुणे येथे तिसरे युद्ध सुरू झाले युद्धात इंग्रजांनी मराठ्यांचा दारूण पराभव केला आणि पुण्याच्या शनिवार वाड्यावर युनियन जॅक फडकविला. अशाप्रकारे पुणे हे ठिकाण पेशव्यांच्या ताब्यातून ब्रिटीशांच्या ताब्यात गेले. त्यामुळे पुण्यावरोबरच संपूर्ण महाराष्ट्रावर ब्रिटीशांचा एकछत्री अंमल सुरू झाला.

६. ब्रिटिश कालखंडातील पुणे (इ.स.१८१८ ते १९४७)

ब्रिटिश कालखंडाचे तीन उपकालखंड पडतात. पहिला कालखंड सन १८१८ ते १८८६ दुसरा कालखंड हा १८८६ ते १९२० हा होय. तिसरा कालखंड हा १९२१ ते १९४७ हा होय.

अ) पहिला कालखंड (इ.स.१८१८ ते १८६८)

इ.स.१८१८ साली पुणे हे दख्खन विभागातील ब्रिटीशांचे एक प्रमुख लष्करी ठिकाण म्हणून उदयास आले. इ.स. १८१८ मध्ये पुणे येथे पुणे कॅन्टोन्मेन्टची स्थापना करून तिचा कारभार ब्रिटीश लोक पाहू लागले. इ.स. १८१९ मध्ये विल्यम चॅप्लिन याची पुण्याचा कमिशनर म्हणून नेमणूक झाली. नंतर १८२२ साली खडकी कॅन्टोन्मेन्ट स्थापन झाली. हा कालखंड शांततेचा असल्याने ब्रिटीशांनी पुण्यातील विश्रामबाग वाड्यात ६ ऑक्टोबर १८२१ रोजी आधुनिक पद्धतीची पाठशाळा काढली. पुढे सन १८५१ मध्ये डेक्कन कॉलेज ही संस्था स्थापन करण्यात आली. याच डेक्कन कॉलेजमधून पुढे गोपाळ गणेश आगरकर व लोकमान्य टिळक यांनी शिक्षण घेतले. इ.स.१८५७ मध्ये भारतात ब्रिटीशांच्या विरोधात जे बंड झाले, त्यामध्ये पुण्यातील नागरिकांनी फारसा सहभाग घेतला नाही.

सन १८२३ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील सती प्रथा ब्रिटिशांनी बंद केली. ८ फेब्रुवारी १८४० रोजी ब्रिटिशांनी पुणे येथे नगर वाचन मंदिर सुरू केले. १२ फेब्रुवारी १८४९ रोजी ज्ञानप्रकाश नावाचे मराठी वर्तमानपत्र सुरू करण्यात आले. सन १८५१ मध्ये पुण्यात पहिली इंग्रजी शाळा स्थापन केली. तसेच तत्पूर्वी महात्मा जोतिराव फुले यांनी पहिली मुलीची शाळा स्थापन केली. १८५४ मध्ये पुण्यापासून मुंबईपर्यंत तारायंत्र सुरू झाले. पुण्यात १ जून १८५७ रोजी पुणे शहर नगरपालिकेची स्थापना झाली. २३ मार्च १८६४ रोजी मुंबई ते पुणे पहिली आगगाडी सुरू झाली. सन १८६७ मध्ये इंग्रज सरकारने टपालाचे खाते सुरू केले. अशाप्रकारे पुणे शहरात व जिल्ह्यात ब्रिटिशांनी अनेक सुधारणा करून पुण्याची प्रगती केली. १९

ब) लोकमान्य टिळक कालखंड (१८६८ ते १९२०)

लोकमान्य टिळकांच्या कार्याची सुरुवात सन १८८० सालापासून झाली. त्यांनी आपल्या ४० वर्षांच्या कारकिर्दीत महाराष्ट्रासह भारतावर आपल्या कार्याचा ठसा उमटवला होता. २ जानेवारी १८८१ रोजी लोकमान्य टिळक, गोपाळ गणेश आगरकर यांनी मराठा या वृत्तपत्राची व ४ जानेवारी १८८१ रोजी केसरी या वृत्तपत्राची स्थापना केली. या वृत्तपत्रातून लोकजागृती, लोकशिक्षण व ब्रिटिश सरकारच्या जुलमी राजवटीविरुद्ध असंतोष पसरवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. पुणे येथे सन १८९५ साली श्रीगणेशोत्सव व सन १८९६ मध्ये श्री शिवजयंती उत्सव हे दोन उत्सव टिळकांनी सुरू केले. ११ सन १९१६ साली सर परशुरामभाऊ महाविद्यालयाची स्थापना झाली. महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना सन १८७५ साली झाली. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी स्त्री-शिक्षणाचा प्रसार केला. पुणे येथील ब्रिटिशांच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी पुणे सार्वजनिक सभेची स्थापना सार्वजनिक काका उर्फ गणेश वासुदेव जोशी यांनी केली. १५

क्रांतिवीर बासुदेव बळवंत फडके यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध बंड पुकारले होते. त्यावेळी त्यांचे वकील पत्र सार्वजनिक काकांनी घेतले होते. क्रांतिवीर चाफेकर बंधूंनी इंग्रजी अधिकारी रँड याची २२ जून १८९७ रोजी हत्या केली. त्यावेळी त्यांना ब्रिटिशांनी फासावर चढवले. तेव्हा चाफेकर बंधूंनी आनंदाने फाशीची शिक्षा स्वीकारली. १९

लोकमान्य टिळकांनी पुणे शहराचे नाव संपूर्ण भारतभर केले. त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला सन १९०८ मध्ये भरण्यात आला होता. त्यानुसार त्यांची रवानगी मंडालेच्या तुरुंगात झाली होती. त्यावेळी त्यांनी स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळविणारच. ही राष्ट्रप्रेमाची स्मृती सर्वांना दिली. त्यांना असंतोषाचे जनक असे म्हणतात. लोकमान्य टिळकांनी गीतारहस्य या ग्रंथाची निर्मिती केली. १९ गोपाळ कृष्ण गोखले हे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आले. त्यांना महात्मा गांधीजींनी आपल्या गुरुस्थानी मानले होते. त्यामुळे पुण्याचे नाव आणि लौकिक भारतभर झाला. १९

पुणे जिल्ह्यात अनेक समाजसुधारकांनी समाजसुधारणा केल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये डॉ. आनंदीबाई जोशी, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे, महात्मा फुले, गणेश वासुदेव जोशी इत्यादींनी विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह, शेतकऱ्यांचे प्रश्न, अस्पृश्यता निवारण, स्त्रीशिक्षण, उच्च-नीच भेदभाव निर्मूलन, सती प्रथा, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर संघर्ष यामध्ये सक्रिय सहभाग घेऊन त्यांनी पुणे शहर व जिल्हा या ठिकाणी सुधारणा करण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले. १८

क) महात्मा गांधी युग (सन १९२० ते १९४७)

महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाचा प्रभाव पुणे जिल्ह्यातील काकासाहेब जोशी, केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे व अच्युतराव पटवर्धन या युवकांच्यावर पडलेला होता. या युवकांनी काँग्रेसचा प्रसार पुणे शहरासह जिल्ह्यात केला. महात्मा गांधीजींनी सुरू केलेल्या सविनय कायदेभंग चळवळीत पुणे जिल्ह्यातील या कार्यकर्त्यांनी तसेच सर्वसामान्य जनतेने ही सहभाग घेतला होता. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व महात्मा गांधी यांचा सन १९३२ चा पुणे करार पुणे येथील येरवडा कारागृहातच झाला होता. सन १९४२ च्या छोडो भारत आंदोलनामध्ये पुणेकरांनी आत्मीयतेने भाग घेतला होता. ११

समारोप:

प्राचीन कालखंडातील पुण्याचे अनेक अवशेष आजही पुणे शहर आणि परिसरात आढळून येतात. मध्ययुगीन काळात मुघल काळ ते शिवकाळ आनी पेशवे कालखंड हा पुणे शहरासाठी अत्यंत महत्वाचा काळ होता. या काळात पुणे शहर हे जागतिक शहर म्हणून उदयास आले. आधुनिक काळाची सुरुवात म्हणजेच ब्रिटीशांच्या काळात पुण्याचा विकास खऱ्या अर्थाने झाला राष्ट्रीय चळवळ ही पुण्यापासूनच सुरू झाली असे मानले जाते. थोडक्यात पुनक विषय ते पुणे असा पुणे शहराचा विकास होत गेला.

संदर्भ :

1. <https://www.census2011.co.in>
2. पाठक अरूण (संपा.), पुणे जिल्हा गॅझेटियर, म. राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मुंबई, १९९९, पृ.१३०.
3. महाजन शां.ग., पुणे शहराचा ज्ञानकोश, पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान, पुणे, २००४, पृ.१५.
4. महाजन शां.ग., पुणे शहराचा ज्ञानकोश, पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान, पुणे, २००४, पृ.१६.
5. दैनिक सकाळ, ४ जुलै २००३, पृ.४.
6. महाजन शां.ग., उपरोक्त, पृ. १६.
7. किता, पृ. १६.
8. किता, पृ.१६.
9. किता, पृ.१७.
10. रानडे म.गो., मराठी सत्तेचा उत्कर्ष, मुंबई, १९८९, पृ. ७६.
11. किता, पृ.७९.
12. जोशी ना.वि., पुणे शहराचे वर्णन-१८६८, पुणे, १९९४, पृ.७६
13. कोटेकर शांता व वैद्य सुमन, आधुनिक भारताचा इतिहास, १९९३ मुंबई, पृ. १२४
14. महाजन शां.गो., उपरोक्त, पृ. २४
15. फडके य.दि, विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र खंड-१, १९८९, पृ. १०४
16. किता, पृ.१२१
17. महाजन शां.गो., उपरोक्त, पृ. २४
18. फडके य.दि., उपरोक्त, पृ.५९
19. महाजन शां.गो., उपरोक्त, पृ. २५

Vidyawarta

Peer-Reviewed International Research Journal

July To Sept. 2021, Special Issue

Rayat Shikshan Sanstha's
Shri Patrao Kadam Mahavidyalaya Shirwal, Tal. Khandala, Dist. Satara
 (Dr. Patangrao Kadam Educational Complex)
 (Shivaji University, Kolhapur)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL
AND
DEPARTMENT OF COMMERCE
ORGANISE
A ONE DAY ONLINE
INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE
ON

The Role of Cyber Security in the Global Context

Saturday, 5th June, 2021

PRINCIPAL
DR. MANJUSHRI VILASRAO BOBADE
CONVENOR
DR. BALASAHEB KALHAPURE
CO-ORDINATORS
PROF. TULSHIDAS APHALE **DR. VILAS SADAPHAL**
ORGANIZING COMMITTEE MEMBERS
DR. PRATAP SINHMANE **PROF. RAJENDRA TAMBILE** **PROF. SANTOS HGHANGALE**

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd.

At. Post. Limbaganesh, Tq. Dist. Beed
 Pin-431126 (Maharashtra) Cell: 07588057695, 09850203295
 harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

14) Fine Arts and Cybersecurity Mr. Nirmal Ekanath Sitaram, Dist:-Ahmednagar	63
15) Impact of Cybersecurity Issues on Financial Inclusion Mr. Kushal Ramesh Pakhale & Dr. Gorakshanath Kalhapure	66
16) Role of Cyber Security in the Global Context Dr.Jyoti Karve, Pune	70
17) Cyber Security in E-Commerce Prof. Mengal Santosh Gangaram, Dist. Ratnagiri (M.S.)	83
18) Novels on Cyber Security: A Brief Analytical Sketch Smt. Poonam Prakashrao Mane, Dist. Beed, Maharashtra	86
19) HOW EMOTIONAL INTELLIGENCE ENRICHES KNOWLEDGE MANAGEMENT Dr. Aasim Mir, Rajouri	90
20) STUDY OF WORKING CAPITAL OF VARDHMAN FERTILIZER & SEEDS PRIVATE ... Asst. Prof. Vijay B. Kadam, Dist. Pune	97
21) Recent Trends in Cyber security Dr. Rajendra Pawar, Shirwal, Maharashtra	101
22) E-commerce and Cyber Security Dr. Rekha Chetwani, Pune	106
23) Cyber Attacks and Cyber Security in the Indian banking industry Dr. Amol Mane, Pune	110
24) Human based behaviour disorders due to Internet and its remedies Dr.Bhagyashree S. Puntambekar, Kolhapur	115
25) Cyber Security in Business Management Mr. Bhairawanath D. Jadhav, Dist- Satara	119
26) An assessment of cyber security awareness among the college students Prof. Dr.Premchand Gundu Gaikwad, District Solapur	121
27) Women Activism and Gender Paritiesin Post-Modern Indian Writing in English Mr. Sandeep K. Sanap, Pune	126

Impact of Cybersecurity Issues on Financial Inclusion

Mr. Kushal Ramesh Pakhale

Dr. Gorakshanath Kalhapure

1) Introduction –

Advanced and Digital financial services hold extraordinary guarantee as a way to empower financial inclusion and along these lines help improve individuals' lives. In any case, cybercrime has become a vital worry in creating and arising nations' monetary business sectors and is taking steps to block worldwide advances in building more comprehensive monetary areas. Over ongoing years, monetary business sectors in Sub-Saharan Africa, the East Asia and Pacific locale, Latin America and South Asia have been influenced by a fast expansion in the quantity of digital episodes and information penetrates – and especially influenced are those business sectors with higher volumes of Digital financial services exchanges. While markets in Asia are recording the most noteworthy use paces of versatile banking and advanced installment applications, they are additionally encountering the most elevated volume of cyberattacks on monetary establishments. In 2016, monetary foundations in Bangladesh, Indonesia, Japan, the Philippines, Taiwan and Viet Nam were focused on in a progression of assaults. In Sub-Saharan Africa and Latin America, cybercrime is likewise on the ascent, with digital criminal networks in these two areas becoming quicker than elsewhere. One clarification for these patterns might be the way that Digital financial services exchanges are regularly completed uti-

lizing uncertain gadgets and over transmission lines that were not intended to ensure the security of monetary exchanges, which leaves Digital financial services frameworks and suppliers more defenseless. Moreover, with created economies developing their guards against cyberattacks, digital lawbreakers (cybercriminals) appear to be moving their thoughtfulness regarding simpler focuses in arising Digital financial services market and misusing their weaknesses.

Succumbing to a trick or encountering framework access blunders can result in monetary and mental harm and will unquestionably influence a client's certainty and trust in the financial Services. A huge reason for client disappointment with Digital financial services provider is spontaneous framework blackouts. Exploration on the mentalities and practices of low-pay portable cash clients shows that failure to execute because of organization or administration personal time was evaluated as perhaps the best inconvenience and brought about flippant practices that put the clients in danger of being defrauded. The pessimistic encounters demonstrate to deflect Digital financial services buyers from utilizing versatile cash benefits all the more as often as possible and fundamentally diminished the degree of trust in providers and the financial framework altogether. Poor individuals are especially defenseless against misrepresentation and framework access mistakes that can result from a digital occurrence. They are regularly less mindful and taught about friendly designing attacks, they are bound to utilize gadgets and channels that are not intended to offer the security required for a monetary exchange and, above all, they would least be able to stand to lose cash. Another issue is that in Developing Countries clients are frequently responsible for misfortunes related with a digital episode, or they bear the weight of demonstrating that they were the person in question. In 2016 the International Telecommu-

nication Union (ITU) and CGAP reviewed 5,220 portable cash clients from Ghana, the Philippines and Tanzania. Deceitful or trick SMSs had been gotten by 83% of the Philippine respondents, 56% of the Ghanaian respondents and 27% of the Tanzanian respondents. In both the Philippines and Tanzania, 17% of the versatile cash clients met detailed having lost cash to a misrepresentation or a trick, while 12% of the Ghanaian respondents made the equivalent admission. Because trust and trust in financial service Provider and installment frameworks are key elements for supported financial inclusion, digital occurrences and their related misfortunes can prevent endeavors to grow admittance to monetary services. Besides, these sorts of episodes and clients' negative encounters can spread rapidly by overhearing people's conversations and may possibly wind up sprinkled across the media. In the wake of such harm, it's anything but a great deal of time and exertion to modify notoriety and individuals' trust.

2) The present status of Cyber Security Issues in developing nations financial business sectors

Financial Service Providers and their clients, just as monetary area controllers and managers, face difficulties in changing their practices, cycles and arrangements to suitably address the developing danger of cybercrime and innovative disappointments. To all the more likely comprehend the pervasiveness and reasons for these difficulties, in 2018 CGAP led a study of Financial Service Providers, Digital Financial service suppliers, Financial frameworks administrators, policymakers and information security specialists from sub-Saharan Africa. The exploration showed that policymakers know about the issue. They are attempting to foster administrative structures and assemble their own in-house limit with the goal that they can successfully direct and manage the area as well as secure their own information and frameworks. Financial service providers will in gen-

eral turn out to be more delicate to the danger of cybercrime solely after they have themselves been focused on. More modest Financial service providers tend not to focus on digital dangers over different dangers as the probability of an assault is as yet viewed as little. Extensively talking, portable cash administrators are more ready and better prepared to deal with digital dangers, particularly those administrators that are controlled by worldwide mobile network operators (MNOs), which as of now cling to the global security guidelines set by the telecommunications sector.

2.1) The financial services industry is poorly ready

The industry, in developed, developing, and emerging economies, has perceived the developing dangers of cybercrime. As of late, the business has created principles and direction for financial service providers to assist them with bettering their networks and their clients. The presentation of multifaceted verification and chip cards has altogether diminished the burglary of buyer accreditations, and new apparatuses like AI and man-made brainpower are improving the business misrepresentation discovery and goal measures. Increasingly more financial service providers are putting resources into digital protections and strength.

While digital protections and great online practices are being embraced in developed nations and by huge worldwide financial service providers, medium-sized and more modest financial service providers, and especially those working in agricultural nations, remain underprepared. A survey of more than 700 associations from across Africa tracked down that the financial area lost USD 1.05 trillion because of cyberattacks in 2017. The survey announced that 75% of associations were not utilizing security testing procedures, 60% of associations were not staying up with the latest with network protection patterns and assaults, and 75% of the weaknesses distinguished inside asso-

ciations included missing patches and programming bundle refreshes. In reality, the survey expresses that "Africa's reserve funds and credit agreeable associations, cooperatives banks and microfinance establishments are the most defenseless because of frail framework shields and assurances

2.2) Policymakers ability requirements restrain understanding and viable guideline and management of cyber security

Cyber criminals are not simply focusing on purchasers and suppliers; national banks and financial institutions can likewise be the objective of assaults. Controllers and managers gather and handle classified and delicate data about the area that can bear some significance with hoodlums or might be sufficient of a resource for lawbreakers to hold them prisoner. One model is Bangladesh's national bank, which succumbed to an online heist in 2016.

Likewise, controllers and chiefs are getting mindful of the need to foster administrative structures, industry direction and administrative cycles to guarantee that the financial sector is executing the vital cycles and frameworks to forestall, distinguish and viably oversee cyberattacks.

Regulators, whose point is to guarantee the dependability of the financial sector, are being called upon to foster suitable administrative structures to react to the difficulties that financial establishments and their clients face and to fortify digital flexibility. As of now, law authorization offices in creating and arising nations are battling to stay aware of changes in innovation, a circumstance that is permitting a cybercrime-based economy to thrive. Programming that empowers scrambled correspondence and virtual private organizations (VPN), from one perspective, can shield activists and dissenters from severe systems in any case, on the other, has permitted cybercriminals to stow away from law implementation. Encryption makes it more trying for law requirement organizations to dis-

tinguish malignant web traffic and track the interchanges of criminal gatherings. Simultaneously, hoodlums have created abilities and instruments to impede specialists. Law authorization organizations have since a long time ago battled with an absence of assets (i.e., financing, abilities, gear and preparing) to battle cybercrime, however that is just one of the difficulties they face. It is significantly more hard to seek after transnational lawbreakers.

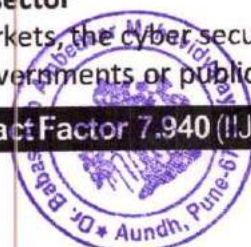
In many developing nations, enactment tending to cybercrime is deficient, disciplines are inadequate, and the lawful aptitude needed to arraign cybercrimes is hard to come by. There are additionally huge procedural obstacles, including issues of purview, challenges in keeping up guidelines of proof, and the trouble of disclosing complex advanced wrongdoings to juries. Crooks are much of the time left to work without risk of punishment for a few reasons; for instance, nonappearance of satisfactory proof sharing and removal settlements among nations and absence of ability to examine cybercrimes, distinguish or find wrongdoers, or arrest offenders

3) Endeavour for addressing the cyber security issues

Public and private sector drives, including public and global endeavors, are presently arising that look to address the dire requirement for data, specialized guidance, preparing and occurrence reaction. The business sectors in developed, developing nations include various great practice models, where suppliers as well as open area offices have collaborated to share data and offer help to the Financial sector. A portion of these endeavors are driven by the public sector, however most are private sector drove or include public-private partnership.

3.1) A couple of governments put resources into building public cyber security infrastructure for the financial sector

In emerging markets, the cyber security endeavors drove by governments or public of-

fices frequently don't focus on the private sector as clients. Because of restricted limit and assets, public network protection drives will in general zero in on serving public offices and basic foundation - the main resources for market soundness and trustworthiness. However, in any event, for serving their own organizations and market foundation, limit and assets are regularly deficient to adequately prepare and teach public office staff, enroll specialized specialists and offer the help that regulators and administrators need. Normal public help structures are computer emergency response teams (CERTs) or national computer security incident response teams (CSIRTs) that help when an IT or information framework has been attacked. In Africa, an ever increasing number of governments are setting up such designs, with a couple of effectively going. Be that as it may, the computer emergency response teams and national computer security incident response teams frequently need limit and battle to stay aware of the fast changes happening in the digital danger scene, which, thus, impacts on the counsel and backing they can give to industry. Just a modest bunch of nations have computer emergency response teams that have some expertise in reacting to monetary area dangers and occurrences. It is typically the situation that the scope of administrations given by these groups is exceptionally restricted, administrations are not accessible every minute of every day and rarely incorporate a crisis reaction line.

3.2 Financial service providers and affiliations are driving communitarian endeavors to upgrade their digital strength

In most developed nations, and a few arising and developing nations, private sectors players are collaborating to share danger data and mutually battle financial extortion and cybercrime. As a rule, banking affiliations have started to lead the pack in formalizing trade of digital dangers. Now and then, a couple of entertainers will consent to work together and set

up an organization, with different gatherings then, at that point joining over the long haul. Associations come in various structures and they are not generally restricted to financial sector people; they have likewise included firms from the IT, media communications and insight areas. All the more as of late, there has likewise been a sharp expansion in the quantity of digital protection and monetary security organizations, regularly of a more modest size, that see a specialty market in giving network safety items and administrations to financial service providers and fintech organizations. Another advancement is the expansion in digital protection items, particularly among huge global insurance agencies.

4) Conclusion

Banking services are moving to computerized at a consistently quicker rate and, in emerging economies, are progressively being utilized by low-pay and low-proficiency clients. Be that as it may, simultaneous with this advancement, sector players are confronting a developing danger from digital hoodlums trying to assault their frameworks and purchasers. On the off chance that the area is to keep assembling and keeping up shoppers' trust and trust in financial frameworks, it needs to construct its safeguards and capacity to react and recuperate from expected assaults.

Ensuring the financial sector and getting worldwide advances in financial consideration not just relies upon financial service providers improving the security of their own frameworks, yet additionally requires a framework wide way to deal with security. Governments and suppliers need to team up inside their locales just as with peers all throughout the planet to trade insight and backing each other in battling cyber criminals. players with greater limit should furnish their more fragile friends with help, in light of the fact that doing so will give benefits as far as correspondence and will help defend these players own frameworks and the public's trust

in the area.

Likewise, banter on digital and information security in the financial sector should be joined by and inserted in conversations on information assurance and the dependable utilization of individual information. Information insurance arrangements and guidelines can't be effective except if the data frameworks and the information they contain are gotten against unapproved access and abuse. Service structures need to require the financial sector to carry out sufficient data and information security principles that guarantee the dependable arrangement of the area's items and administrations, safe preparing of information by its frameworks and mindful utilization of individual information. Given that the improvement local area is advancing financial consideration through computerized and distant financial help arrangements, it's anything but a duty to help the area to oversee digital dangers. As fair entertainers, worldwide associations and improvement accomplices can work with public-private exchange, support powerful approach change cycles and help construct support structures that empower the area to stay aware of the quickly developing danger scene.

□□□

16

Role of Cyber Security in the Global Context

Dr. Jyoti Karve

Assistant Professor,
Rayat Shikshan Sanstha's S.M. Joshi Arts,
Science and Commerce College, Pune

ABSTRACT

Cybersecurity is a global phenomenon representing a complex socio-technical challenge for governments, but requiring the involvement of individuals. Although cybersecurity is one of the most important challenges faced by governments today, the visibility and public awareness remains limited. Almost everybody has heard of cybersecurity, however, the urgency and behavior of persons do not reflect high level of awareness. The Internet is all too often considered as a safe environment for sharing information, transactions and controlling the physical world. Yet, cyberwars are already ongoing, and there is an urgent need to be better prepared. The inability to frame cybersecurity has resulted in a failure to develop suitable policies. In this paper, we discuss the challenges in framing policy on cybersecurity and offer strategies for better communicating cybersecurity. Communicating cybersecurity is confronted with paradoxes, which has resulted in society not taking appropriate measures to deal with the threats. The limited visibility, socio-technological complexity, ambiguous impact and the contested nature of fighting cybersecurity complicates policy-making. Framing using utopian or dystopian views might be counterproductive and result in neglecting evidence. Instead, we present evidence-based framing strategies which can help to increase societal and politi-

718

“To Study Method of Biometric Finger Impression Data Analysis”

Tushar B Padale

Assistant Professor
BIMHRD, Pune, India

Mayur D Mali

Assistant Professor
BBACA Department, BDBA College, Pune, India

Gauri SPawar

Assistant Professor
BBACA Department, BDBA College, Pune, India

Abstract

Biometrics refers to a person's automatic recognition based on their physical and / or behavioral characteristics. Although the problem of matching fingerprints has been widely studied, however, it is not a complete problem. In this article, the details of the combination method are used to address some of the existing limitations of finger matching systems. A hybrid fingerprint system that you use for both minutiae points and ridge feature maps to represent and match created fingerprints. The hybrid connector is shown to perform much better than the traditional standard based on minutiae.

Line maps drawn by this method have also been used to guide and register pairs of fingerprints and the merging process, thus preventing the need to rely on photo point registration. To address the problem of printing the part found in the nerves of young people, the fingerprint system improved. The proposed process creates a composite template from the care of two fingerprints using a duplicate point control (ICP) algorithm that determines the conversion parameters associated with double visibility. To reduce the effect of non-linear distortion on fingerprint images in the corresponding process, a moderate deformation model has been proposed. The model is developed by

comparing finger vision with many other similar finger views and looking at common spine points in them. The twist point is suggested in this context to help select the 'correct' appearance of the fingerprints in the set of impressions. Various biometric systems make human recognition based on a single biometric source Data is also affected by problems such as noisy sensory data, omnipresence and a lack of personality of the selected biometric element, lack of consistent biometric representation and the tendency to avoid. Some of these problems can be minimized by using multiple biometric systems that contain evidence from multiple biometric sources. Finally, strategies are introduced to combine details of fingerprints with other biometric features of the title (i.e., Iris face and signature). To improve user usage, read using a user-related calculation method in a multibiometric system file. Information integration systems, as presented in this concept, are expected to be more reliable and robust than reliable systems from the same source of information.

Origin of the research problem

Biometrics refers to the formal recognition of people who depend on their bodies and to their moral qualities. Unless the issue of the design of unique fingerprints is widely considered, otherwise, it is not a fully addressed issue. In this proposal, a data integration approach was adopted to address the partial closure of existing structures to link a different finger perspective. The unique note frame and part that uses both details show edge edge maps that speak and link unique fingerprint images. The mixer seems to perform much better than a machine based on standard data.

The curve includes maps removed in this way that have been used extensively to adjust and register different fingerprint sets by the relationship process, thus preventing the need to rely on data-focused image registration. To address the issue of half-printer sensors, a unique fingerprint system has been developed. The proposed method develops a unique fingerprint format from two Halfway fingerprint impressions using an iterative control point (ICP) algorithm that determines the switching parameters associated with the two impressions. In order to minimize the impact of indirect bending on unique tag images in the linking process, a standard degradation model is proposed. The model is created by comparing the appearance of a different character with a few different impressions of the same finger and looking at the basic focus that occurs in it. A compression file has been suggested in this setting to help select the 'correct' symbol from most views. Non-modern biometric elements make each admission dependent on a single biometric source

data are also influenced by factors such as the sensitivity of the sensory nerve, the absence of environment and, the absence of isolation of the selected biometric element, the absence of consistent expression of the biometric element and the inability to self-help. Part of these problems can be simplified by using multimodal biometric frameworks that include evidence from various biometric sources. Finally, techniques for joining unique fingerprint data and other biometric features of the subject (i.e., Iris face and signature) are introduced. In order to improve customer accommodation, a learning strategy has been used to consider client clear boundaries in a multibiometric framework. Frames for data integration, as presented in this article for deployment, they need to be stronger and more robust than frameworks that rely on a data source alone.

Objectives of the Study

- a) Exploring the unique fingerprint framework that employment details guide the process and parameters include maps.
- b) Creating a one-and-a-half-finger linking process that combines the details of the edge with a guide to making a single point link for better performance.
- c) Combining accessible data with two different fingerprints of the same finger to establish compound data from each idea. Making pictures and then subtracting the details (structure) for better integration.
- d) Enhancing Scale Invariant Key key points to ensure fingerprint.
- e) Creating a twisted model to test the bending effects on unique finger ideas based on curved books.
- f) Creating a multi-biometric framework using different finger gestures, faces, iris and markers to enhance the biometric framework.

Research Scope and Methodology

In this proposal, more data sources are consolidated to improve the exhibition of frameworks to ensure a unique set of signals. Some difficulty shown in the previous section, is therefore common. The five key obligations of this proposal are listed below.

1. Half of a certain type of marking is beneficial for both the details and the additional data found in the unique mark images are created. Extra data is categorized using 8 Gabor channels in a unique enhanced image and the highlights are highlighted using bright margins maps.
2. To address the problem of partial printing, fingerprinting system has been improved. The proposed system checks the partial finger visibility and creates a composite template that incorporates individual print details.
3. Extracting Scale Fixed Points Key verification key.
4. Recommended moderate disability model for fingerprinting. This model triggers offline fingerprint offline. The model has been developed by comparing finger recognition with many other similar fingerprint concepts and seeing common points of edge on it.
5. To improve the performance of the biometric system using fingerprints, face, Iris and signature titles are used. By mixing the data can be found in many biometric indicators, the performance of the biometric system can be improved. The proposed multibiometric system also uses a user-specific parameter reading process to improve authenticity. In the chapters that follow, a detailed description of each of these is made.

Introduction

Different biometric types of systems require reliable personal systems that can verify or determine the identity of those requesting their help. The purpose of such programs is to ensure that the services provided are effectively accessible to the legal user, not to another person. Examples of these systems include secure access to buildings,

computers, laptops, cell phones and ATMs. Where there are no solid security systems, these systems are in danger of being deceived by an impostor.

Traditionally, passwords (security based on information) and ID cards (security tokens) have been used to restrict access to systems. However, security may be easily violated in these systems where the password is disclosed to the file by an unauthorized user or the card is stolen by a fraudster; further, passwords are easier to guess (fake) and passwords may be harder to remember (by legal user). The emergence of biometrics has been the subject of four address issues that have plagued traditional verification methods. Biometrics refers to the automatic identification (or verification) of a Person (or required identity) of a physical object or personality traits related to a person. By using biometrics it is possible to create an ID based on 'ID', rather than 'what you have' (eg ID card) or 'memory' (eg password). Biometric systems use fingerprints, hand geometry, iris, retina, face, hand vein, thermo facial grams, signature, voiceprint, gait, palm print, etc. (Figure 1.1) to obtain personal identity [1, 2]. Although biometric systems have their limitations [3], they have an edge over traditional security measures in that it is very difficult to lose, steal or build biometric indicators; continuously, they make it easier to see a person from a distance (e.g., face and movement).

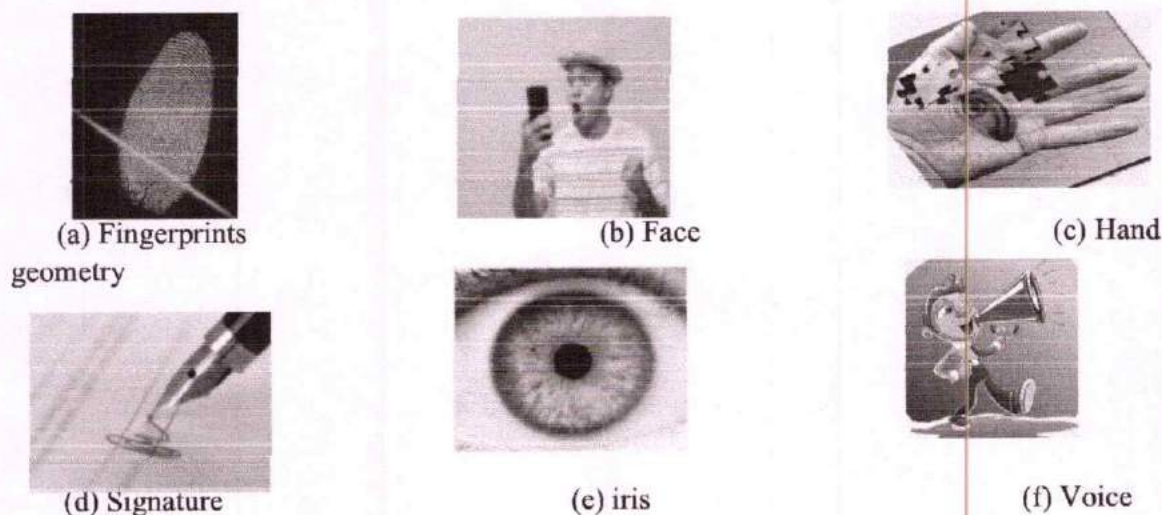

Figure 1.1: Examples of other biometric features used to reassure the person.

Biometric programs also highlight the feature of user convenience that may not be possible using traditional security measures. For example, users who store different passwords for different applications may find it difficult to remember the password associated with a particular application. In some cases, the user may forget the password, which requires the system administrator to intervene and reset that user's password. A Meta Group study reports that a password-assisted desk at a help desk can

cost up to \$ 30 in terms of time with support staff [4]. Lastly, remembering, and remembering passwords, therefore, can be a tedious and expensive task. On the other hand, biometrics effectively fix the problem, thus improving the user's ease of use: the user can use a different 'Password' (biometric features) in various applications, and 'password' memories may not be a problem at all.

A standard biometric system works by obtaining biometric data from each one, a feature set is extracted from the received data, and comparing this feature is set against a template feature set on the website. In the comparative diagnostic process it is done with the same templates for all registered users to see that person (match-to-many); in the verification scheme, comparisons are made only on those templates corresponding to the identity required to verify the claim (one game). Therefore, identification ("Whose biometric data?") And verification ("Does this biometric data belong to DSK?") Are two different issues with different environmental issues [5]. Templates are usually created during registration, and depending on the system is possible 5 may not require staff intervention. Figure 1.2 shows the file for registration and verification modules for a standard biometric system.

A simple biometric system has eight key modules:

1. A sensor module that captures individual biometric data. A for example a fingerprint sensor that captures user fingerprints.
2. Enter the output phase when the received data is processed remove the feature values. For example, the shape and position of minutiae on fingerprints will be calculated in the module that issues the fingerprint system.
3. Alignment module in which feature values are compared to those that emulate it by producing the same points. For example, in this module, the number of minutiae corresponding within a query and template can be calculated and taken as equal points.
4. The decision-making module in which the desired user ID is available is accepted or rejected based on the same tags generated in the same file module (verification). Alternatively, the system can identify a user file based on the same schools (ownership).

5. To address the problem of incomplete printing, a unique mosaic mixing scheme has been developed. The proposed system explores incomplete fingerprints and creates a composite image that combines data from individual prints.
6. Distinguishing Key Scale Flexible Scale to evaluate effective fingerprints.
7. A standard model for the poor shaping of different mark images is suggested. This model records indirect twists found in different tag images. The model is created by looking at a unique 27 sign with a few different appearances of the same finger and looking at the basic focus that happens in it.
8. To improve the presentation of a biometric framework using a unique mark, face, iris and subject mark attributes are also used. By linking the data collected to various biometric markers, the performance of the biometric framework can be improved. The proposed multibiometric framework additionally uses a learning method to register specific customer parameters to improve authentication performance. In the following sections, a strong demonstration of each commitment is given.

Fingerprints like Biometric

Among all the biometric features, fingerprints have one of the highest levels of reliability [8] and are widely used by forensic experts in crime investigations. Fingerprint refers to the flow of ridge patterns on the tip of the finger. The flow of the pelvis shows irregularities in the regions of the finger area (Figure 1.4), and is the position and position of this irregularity used to represent and match the fingerprints. Although not scientifically established, fingerprints are believed to be different for each individual, and for all of the same person's fingers [9]. Even identical twins with the same DNA are believed to have different fingers [10]. Traditionally, fingerprint patterns are extracted by creating an ink view of the fingerprint on paper. Electronic time has introduced many integrated sensors that provide digital images of these patterns. These sensors can be easily integrated into existing computer objects such as a mouse or keyboard (Figure 1.5), thus making this method of identifying a very attractive proposition. This has led to increased use of automatic fingerprint verification systems in both public and legal applications.

Methods of Analysis Fingerprints

1. Finger representation using Ridge Feature Maps
2. Applying Fingerprints and Verifying Fingerprints using SIKP

3. Disabled Modeling Model Fingerprints

Multibiometric system

1. Face Recognition
2. Recognition of fingerprints
3. Iris Recognition
4. Signature Verification
5. FUSION

Conclusions

With non-line distortion on fingerprints, a "standard" conversion model was proposed. In this way, the (basic) theory of fingerprints was compared to a few other types of offline "related" fingerprint recognition distortions. The central curve was developed using splice-plate splines (TPS) and ridge curves used to obtain contact between the image in pairs. The middle minus is used for previous distortion points in the template image before comparing it to the minutiae points in the question mark. The use of a modular twisting model has led to better alignment between the template and smaller question points. The deformation indicator is also defined by selecting a flexible model with a slight difference from the template view of the finger-matching set.

Finally, proof of user fingerprints are included with facial expressions, iris and signature to design a multibiometric system. The multibiometric system not only improves compatibility as shown in this concept, but also addresses the problem of mismatch and fraud that is common in various systems. Biometrics systems are widely used to overcome traditional methods of authentication. However unimodal biometric system fails due to lack of biometric data for a particular feature. Thus points from the other four factors are included at the level of isolation and at the behavioral level to improve the multimodal biometric system. The work table and the accuracy curve show that the multimodal system works better compared to endless biometrics with more than 97% accuracy.

References

<https://www.wikipedia.org/>

<https://shodhganga.inflibnet.ac.in/>

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

June-2021 Volume-11 Issue-20

*Changing Perspectives of Language, Literature,
Science and Social Science*

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

Dr. Mahadeo Walunj

Principal

College of Arts, Bhigwan, Indapur, Dist.
Pune Maharashtra

Dr. Ranjan Kalita

Principal

Rangapara College, Amaribari,
Rangapara, Assam

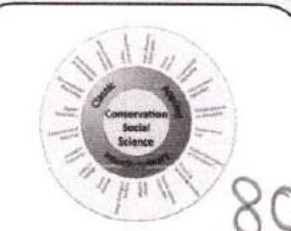
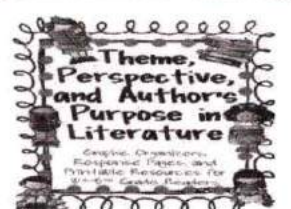
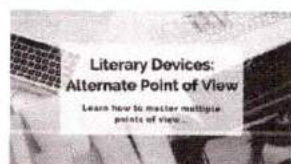
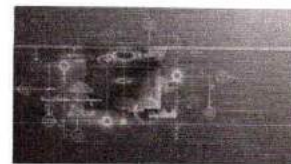
Executive Editors

Dr. Prashant Chavare, Rakesh Ch. Sarkar, Mr. Santosh P. Mane

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

80

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

June-2021 Volume-11 Issue-20

On

***Changing Perspectives of Language, Literature, Science and
Social Science***

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

Dr. Mahadeo Walunj

Principal

College of Arts, Bhigwan, Indapur, Dist.
Pune Maharashtra

Dr. Ranjan Kalita

Principal

Rangapara College, Amaribari,
Rangapara, Assam

Executive Editors

Dr. Prashant Chavare, Rakesh Ch. Sarkar, Mr. Santosh P. Mane

Editorial Board

Dr. Bhaskar Gatkul
Prof. Sham Satarle
Prof. Sandip Sathe

Dr. Surendra Shirsat
Mr. Atul Sarmah
Dr. Pradnya Lamture

Prof. Balasaheb Kharat
Mr. Nupam kr Palit
Dr. Rakesh Moulick

Published by- Principal, College of Arts, Bhigwan, Indapur, Dist. Pune Maharashtra & Principal, Rangapara College, Amaribari, Assam

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	An Analytical Study on Deposit and Credit of Scheduled Commercial Banks in Maharashtra State Mr. Deepak P. Khedkar	1-5
2	Impact on Education due to COVID-19 Pandemic Mr. Amar Rajaram Nirmale, Mrs. Maya Jagannath Rahate	6-10
3	Periodicals and Their Types Mr. Saste Nilesh Balaso	11-14
4	Role of NGOs in Sustainable Development Dr. Rahul N. Surve	15-18
5	A Comparative Study of Financial Management in Retail Marketing With Special Reference to Subhiksha Stores Rotte Sai Akash	19-22
6	The Importance of Library Organizations in LIS Education Sunil M. Kurada, Dr. Nitesh V. Chore	23-25
7	Migrations to Trinidad: A Human History through V.S. Naipaul Ms. Chinu Chhabra, Ms. Romy Tuli	26-27
8	A Study of National Agricultural Insurance Scheme in Indapur Tehsil Dist. Pune Maharashtra State Mr. Sagar Bhosale, Dr. Gajanan Kadam	28-31
9	Geographical Analysis of Tourism for Drought Prone Area Development –A Case Study of Akkalkot Taluka Dr. Konade B.N.	32-34
10	Change in Land Use and Land Use Pattern of Solapur City Primary Fringe Dr. Ms. M. D. Sangepag	35-37
11	Confinement and madness: Women amidst the Coronavirus pandemic Rwiti Biswas	38-40
12	Application Of Sawi Transform Of Error Function For Evaluating Improper Integral D. P. Patil	41-45
13	Challenges Faced by the Smooth Coated Otters: A Case Study in Sindhudurg District Dr. Priya Rajesh Parkar	46-48
14	'System of Income and Expenditure in 18th Century Maratha Reign' Mr. Surendra Arjun Shirsat	49-55
15	Study on Ethnomedicinal Plants Used By Bodo and Garo Ethnic Groups of Rowta and Udalguri Hangma Boro, Nilakshi Devi	56-62
16	COVID-19 Pandemic: Documentary Films Bivash Pramanick	63-64
17	Impact of Covid-19 on Maharashtra Agriculture Dr. Vilas Balajirao Ganipurkar	65-67
18	Role of the Teachers and parents in value education of India Mr. Sanjay Daulatrao Bagul	68-71
19	A Study on Gandhian Theory and its Relevancy in Present Day Context. Kalyan Gogoi	72-75
20	Writing Style in Truman Capote's In Cold Blood Komal	76-77
21	Reasons and Effects of Global Warming Dr. C. S. Kale	78-81
22	Walt Whitman: A Voice of Democracy Dr. Shaikh M. A. Raheman	82-84
23	Redefining Social Awareness of Health Education in a Post- Pandemic World Sarvesh Sitaram Gosavi	85-87
24	Developing Scientific Temper through Health Education and Care in Pandemic Era Prof. Sayali Sitaram Gosavi	88-89
25	Spatio-Temporal Changes in Urban Landuse and Land Cover Pattern of Indapur Tahsil Dr. Phalphale A. K.	90-92
26	Impact Of Covid-19 Pandemic On Mental Health : A Critical Study Of Legal Dimensions Mr. Anil J. Rudey, Dr. Abhay Butle	93-95
27	An Analysis of Violence against Slum Women In Bangalore City Dr. Kavitha G.N	96-98
28	International Perspectives on Higher Education Research Dr. Jayashri Baliram Patil	99-102
29	Vacuity and peace less life of Gogol alias Nikhil and major themes in Jhumpa Lahiri's the Namesake Ramen Goswami	103-106
30	English Poetry: A Study Prof. Dr. Kokate Netaji Bharat	107-108
31	Sun Salutation: An Excellent Exercise for Mental and Physical Health Khedkar Vishnu Tatyaba	109-111

Developing Scientific Temper through Health Education and Care in Pandemic Era

Prof. Sayali Sitaram Gosavi

Rayat Shikshan Sanstha's Dr. Babasaheb Ambedkar College, Aundh, Pune
sayali90gosavi@gmail.com

Abstract:

Taking in consideration the objectives of Higher Education it's important to create scientific temper and perspectives among the young generation rather than just the bookish knowledge. While thinking of scientific awareness, health education and care are necessary because our incredible India seems to sadly neglect taking its responsibility. Most of population of our country is absolutely unaware about Health Education and its safety measures. The number of various diseases, pandemics, infections, mental illness is increasing day by day. Dhongi Baba's have exploited the society by physically and economically assaulting them. It is the urgent need to make people aware of these unhealthy practices. To create a new India which is powerful, strong and healthy we have to save our society from superstitions that are barriers to our community growth. We need to prioritize our Health Education practices and Awareness programs. We need to include Health Education and Sex Education in our Higher Education. Extension and Lifelong Learning Departments of Various Universities could contribute in health promotion by conducting workshops, webinars and conferences on Health related topics with the help of young college students. To improve and develop the scientific temper among the students, educational institutes need to take various Health Awareness programs in villages. The present paper tries to focus on extension activities regarding health education and encourage social awareness in society.

Keywords: Health education, health awareness, social responsibility, care

Developing Scientific Temper through Health Education and Care in Pandemic Era Introduction-

One of the main strengths of health education in India is the presence of multi-level infrastructure in both the government and private sectors. The Central Health Education Bureau works with the State Health Education Bureau at the block level. The health education in India lies in successful information delivery across states, despite lingual variations. India has 15 official languages and several local sublanguages. Even then health education programs are capable of conveying success successfully. In India there is a skilfully trained workforce including nurses and doctors. Most health educators in India are either undergraduates or postgraduates. Weaknesses of health education in India include lack of research and development. Inability to reach all remote villages there is no road to development for health educators. The method of training and education in public health is traditional and there is a dire need for professionals to integrate modern technologies with better performance. Another weakness of health education in India is the lack of a path to better development for officials. Not properly organized this occupation is attractive to youth. That is the reason low interest for youth. Most campaigns on health education rely on print media for publicity in the government or private sector. About 40% of Indians are unable to read or write, which does not allow the purpose to be met because promotion fails to reach the grassroots illiterate. National Nutrition Mission is India program launched in March 2018. There aims are to improve the nutritional status of children up to 6 years of age. Included with adolescents, pregnant women and lactating mothers under nutrition etc. The nutrition campaign is a mass movement and participation. To give impetus to the nutrition campaign, on 24 July 2018, the National Council of India's Nutrition Challenges decided to consider September as National Nutrition Month. During this month, nutrition related awareness activities are carried out at the grassroots level by all the States / UTs. Some Other Major Schemes introduced by government of India are as follows-

1. Integrated Child Development Scheme
 2. Mid-Day Meal Scheme
 3. Targeted Public Distribution System
 4. Total Sanitation Campaign
 5. National Rural Drinking Program
 6. Nutrition Education and Training through Community Food and Nutrition Extension Units.
- Prime Minister's Health Protection is the scheme that was launched in 2003 to provide quality medical education along with improving regional imbalances for the availability of affordable and reliable tertiary health services.

National Health Mission consists of two sub-missions, the National Rural Health Mission and the National Urban Health Mission. Key components of the program include health system strengthening, reproductive the maternal new-born and adolescent health (RMNCH + A), and communicable and non-communicable diseases. NHM is universally responsible and responsible for delivering equal, affordable and quality

healthcare services and meeting the needs of the people. The National Healthcare Innovation Portal is a major effort to pool in and better showcase. In this innovative design, practices, technology solutions in Indian public and private healthcare sector.

Ayushman India- In Ayushman India, Health and wellness centers provide comprehensive services such as preventive, incentive, treatment, rehabilitation along with moving from a selective approach to appropriate health care. It has two major components which is given following: Under the first component provide 1.5 lakh Health and Wellness Centres (HWCs) are being built to provide comprehensive primary health care, which is universal and free for users. It focuses on the welfare of the community and providing comprehensive services (care for non-communicable diseases, palliative / rehabilitation care, oral, eye and ENT care, mental health and first-level care during emergencies / trauma, free Essential medicines and diagnostic services). The second component is the Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana (PM-JAY) which provides health insurance cover up to Rs 5 lakh per year to more than 10 crore poor and vulnerable families for secondary / tertiary health care. 'Mera Hospital' is an initiative by the Ministry of Health, Government of India. Patient response too many user-friendly channels such as short messaging services (SMS). The aim is to help the government take appropriate decisions to enhance the quality of healthcare delivery in public facilities. This is the main focus area for improving the patient experience. Prime Minister Shri Narendra Modi launched the intensive Mission Indra Dhanush on 8 October 2017 to further vaccination program. The objective of this program is to reach every child up to 2 years of age and all pregnant women who were abandoned under the regular vaccination program / universal immunization program. Despite various government programs about improving and promoting the quality of health education in India, many still do not have access to basic health services and are out of reach of public health educators, because of lack of necessary infrastructure at the ground level is. Many programs aimed at raising public awareness about AIDS, cancer, malaria etc., failed to build the necessary infrastructure at the ground level. Adequate infrastructure and well-trained and well-equipped workforce are needed to make health education a success in India.

Conclusion-

There is no national health insurance system for citizens of India. This is why the private sector is the main health provider in our country. Government hospitals are in country provided free of cost medicines. India maximum population lives in rural areas away from these hospitals due to lack of hygiene. These services are provided free of cost, there are long lines here. The government should work to maintain these facilities and set up more hospitals in remote areas for cater the needs of every citizen. The common man in India requires huge amounts of money for health care. Most of the savings he spends are spent taking care of his family's health. People who buy healthcare insurance also need money during various treatments because these policies have many drawbacks.

References-

1. French, J. (1990). *Boundaries and horizons, the role of health education within health promotion. Health educ.*, 49(1), 7-10. <http://dx.doi.org/10.1177/001789699004900102>
2. Paul, V. K., Sachdev, H. S., Mavalankar, D., Ramachandran, P., Sankar, M. J., Bhandari, N., ... Kirkwood, B. (2011). *Reproductive health, and child health and nutrition in India: meeting the challenge. The Lancet*, 377(9762), 332-349. [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(10\)61492-4](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(10)61492-4)
3. Patel, V., Chatterji, S., Chisholm, D., Ebrahim, S., Gopalakrishna, G., Mathers, C., & Reddy, K. S. (2011). *Chronic diseases and injuries in India. The Lancet*, 377(9763), 413-428. [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(10\)61188-9](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(10)61188-9)
4. World Health Organization. (2007). *Health Work Force in India*. Retrieved November 17, 2011, from <http://www.whoindia.org/LinkFiles/Human Resources Health Workforce in India - Apr07.pdf>

75
आजादी का
अमृत महोत्सव

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor : 7.479

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. I, Issue- LIII, 20 Jan. 2022

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड
आणि

किनवट शिक्षण संस्थेचे, नॅक पुर्नमूल्यांकित

बळीराम पाटील कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, किनवट

स्वतंत्र भारताच्या अमृत महोत्सवी वर्षानिमित्त मराठी विभागाच्या वतीने

एकदिवसीय राष्ट्रीय आभासी (ऑनलाईन) चर्चासत्र

**समकालीन मराठी साहित्य :
स्वरूप आणि प्रेरणा**

* संपादक *

प्रा. डॉ. पंजाब शेरे

मराठी विभागप्रमुख

बळीराम पाटील महाविद्यालय, किनवट

85

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Editor in Chief : Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Refereed)
Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India) Email : shrishprakashan2009@gmail.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No. 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (India - Maharashtra)
Email - umbarkar.rajesh@yahoo.com, shrishprakashan2009@gmail.com Mob. No. 9623979067

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International Contacts only + 91-8857894082)

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management,
w, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's

समकालीन साहित्य : नाट्य

(शिवाजी अँडरग्राउंड इन भीमनगर मोहल्ला)

प्रा. डॉ. दिवेकर रेश्मा रमेश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय अंध - पुणे - ६७

समकालीन साहित्य या शब्दात समकालीन म्हणजे आजच्या काळातले अथवा आजच्या काळाबरोबर जाणारे हे साहित्य असते त्याला समकालीन असे म्हणतात. हा शब्द काळाचा निदर्शक आहे. आजच्या काळातील समाजजीवनाचे प्रतिबिंब साहित्यात पडलेले असते, असे साहित्य समकालीन साहित्य होय. त्यातून आजच्या ग्रामीण अथवा दलित समाजाचे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक चित्रण केले गेले. तत्कालीन समाज जीवनाचे वास्तव चित्रण या साहित्यातून आल्याने ते साहित्य समकालीन साहित्य ठरते. साहित्य म्हणजे की समाजजीवनाचे प्रतिबिंब. साहित्यामध्ये समाजातील रुढी- परंपरा, विचार -आचार, जगण्याच्या काही विशिष्ट पद्धती, विशिष्ट संस्कृती इत्यादींमार्फत अनेक विविध गोष्टींचे दर्शन साहित्यातून होत असते. म्हणजेच एकूणच मानवी संस्कृतीचे दर्शन आपल्याला साहित्यातून होत असते. ही संस्कृतीची बीजे समकालीन मराठी साहित्यामध्ये रुजलेली दिसतात. समकालीन म्हणजे काळाबरोबर असणे होय. यातील सम म्हणजे सोबत, बरोबर, समान या अर्थाने याचा बोध होतो. वाचकाच्या व लेखकाच्या सभोवतालचे वर्तमानकालीन आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, वैचारिक, सांस्कृतिक वास्तव हे एक संघ किंवा एकसारखे नसते तर ते आपल्या प्रत्येक जातीनुसार धर्मानुसार आपआपल्यापरीने, रुढी- परंपरेने घालून दिलेल्या बंधना प्रमाणे असतात. काही ठिकाणी एकाच जातीतील लोक काही पैनी खोर तर काही लोक फक्त कष्ट आणि कष्ट करत राहतात. यामुळे श्रीमंत आणि गरीब, स्मृश्य आणि अस्मृश्य, सर्वण आणि दलित अशा वर्गावारीत लोकांचे विभाजन झालेले दिसते. या सर्वांचे प्रतिबिंब हे कथा, कविता, कादंबरी, नाटक इत्यादी साहित्यातून आलेले दिसते. समाजात येणारा प्रत्येक क्षण लेखक संवेदनशील पद्धतीने वास्तवाशी निगडित कलात्मक पद्धतीने चित्रित करित असतो. समकालीन म्हणजेच त्या अर्थाने १९८०-९० नंतरचे साहित्य हे समकालीन साहित्य मानले जाते. यामध्ये ग्रामीण, खीवादी, दलित विद्रोही असे प्रवाह पुढे आलेले दिसतात. समाजातील वास्तवतेचे हुबेहुब वर्णन करणारे व त्या वास्तवातील विसंगतीवर बोट ठेवून त्यावर प्रहार करणारे साहित्य म्हणजे नाटक. हा संपल्यात महत्त्वाचा साहित्य प्रकार म्हणून ओळखला जातो. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरची औद्योगिकक्रांती आणि विज्ञानाने माणसाला मिळालेल्या भौतिक सुखसोयी यातून अनेक प्रश्न निर्माण झाले, या प्रश्नातून अनेक नाटकास अनेक खेवनीन विषय मिळत गेले. म्हणजे नाटक हे जाणीवपूर्वक मनाशी काही हेतू धरून नवी वाट चालून पहाणे होय. असेच हेतुपूर्वक, आशयगर्भ असे नाटक म्हणजे 'शिवाजी अँडरग्राउंड इन भीमनगर मोहल्ला' हे होय. राजकुमार बागडेंबांनी याचे लेखन केले असून लोकशाहीर संभाजी भगत यांच्या अथक प्रयत्नातून हे नाटक रंगभूमीवर माकारले गेले. शिवाजी महाराजांचा खरा विचार काय होता आणि वेगवेगळ्या समूहांनी शिवाजीराजांचा वापर केला कसा करून घेतला याची मार्मिक उलटपटासणी करणारे हे नाटक. शिवाजीराजांचा खरा विचार समजून घेण्यास मदत करणारे हे नाटक विचार करायला लावते. आधुनिक मराठी रंगभूमीच्या ऐंशी पंच्याऐंशी वर्षांच्या वाटचालीत २०१२ साली दोन नाटक परंपरेला छेद देत, सरळ चाललेल्या प्रवाहाला वळण देत रंगभूमीवर आली. एका

87

नाटकाचे लेखन वीस एक वर्षांपूर्वीच झाले, पण ज्याचा रंगमंचावर मायना बराच काळ जावा लागला असे मा.पु.देवपाडे यांनी लिहिलेले व अतुल पेंढे यांनी दिग्दर्शित केलेले आणि पुणे महापालिकेच्या सफाई कामगार अभिनीत सत्यशोधक हे नाटक तर दुसरे नाटक राजकुमार तामडे लिखित, नंद माधव दिग्दर्शित आणि जानना जिल्ह्यातील शेतकरी ग्रामीण कलाकारांद्वारा अभिनीत 'शिवाजी जंडरगाऊंड इन भीमनगर मोहल्ला'. २० मे २०१२ रोजी मुंबईच्या यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठानच्या नाट्यगृहात या नाटकाचा पहिला प्रयोग झाला.

शिवाजी महाराजांचा खरा विचार कसा होता हे या नाटकातून दायचून दिले आहे? शिवाजी महाराजांनी सर्व जाती धर्मांच्या समाजासाठी मानवतावादी क्रांतिकारक विचारांचे बीज पेरले होते. पण राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात आपले वर्चस्व राखण्यासाठी काही सत्ताधारी वर्गाने आपल्या हितासाठी, स्वार्थासाठी लेखाकडून आदर्श व्यक्तींची चरित्रे आपल्या पद्धतीने बदलून घेतली. त्यातूनच जातीय दंगली, विषमता, उध्वनीचता, भेदाभेद, गरीब-श्रीमंत इत्यादींसारखे अनेक प्रश्न देशापुढे उभे राहिले. अशा प्रश्नांवर प्रहार करण्यासाठी हे नाटक एक ऐतिहासिक सत्य मागते. चळवळीचे नाटक म्हणून हे नाटक जरी पुढे आले असले तरी ते वादाच्या भोवऱ्यात कुठेही अडकत नाही. छत्रपती शिवाजी महाराज हे सर्वच जातींना आपलेसे करणारे युगपुरुष होते. त्यांची ओळख या नाटकाच्या माध्यमातून करून देण्यात आली आहे. शिवाजी महाराज कोणा एका जातीचे, धर्माचे किंवा पंथाचे नव्हते, तर ते कष्टकरी जनतेचे, दीनदलितोन्हेहोते. शिवाजी महाराज हे सर्वच जाती-धर्मातील लोकांना माणूस म्हणून जगण्यास प्रेरणा देणारे व्यक्तिमत्व होते. आजही हाच आदर्श जनतेपुढे असावला हवा, पण काही समूह गट आपल्या स्वार्थापोटी शिवाजी महाराज एका जातीमध्ये गुंफायला जातात. शिवाजी महाराज हे कोणी दैवी अवतार नव्हते, पण माणसाशी माणसा प्रमाणे स्वतः वागणारे व इतरांनीही त्याप्रमाणे वागावे यासाठी आपल्या मतावर ठाम असणारे असे देव माणूस नव्हित होते. ही बाब प्रत्यक्षपणे आपल्या डोळ्यासमोर उभे करण्याचे काम 'शिवाजी जंडर गाऊंड इन भीमनगर मोहल्ला' या नाटकातून होताना दिसते. आपण बारकाईने बारकाईने बघितले असता असे लक्षात येते की यामध्ये काहीतरी वेगळे आहे. ते म्हणजे शिवाजी, मोहल्ला, भीमनगर असे तीन शब्द हे तीन शब्द हिंदू, मुस्लिम, दलित या जातींकडे लक्ष केंद्रित करतात. या नाटकाच्या प्रवेशाच्या वेळी पडता उघडताच एक गोंधळ सुरू होतो. तेव्हा इंद्र यांना लोकसाहित्यातील दशावताराकडे घेऊन जातो. मनोरंजनातून प्रबोधन होणेसाठी लेखक येथे दशावताराचा, शाहिरी पोवाड्याचा उपयोग करून घेतो. एके दिवशी स्वर्गाचा अधिपती इंद्र हा यमराजाला पृथ्वीतलावरून शिवाजी महाराजांना घेऊन यायचा हुकूम सोडतो. यमराज शिवाजी महाराजांना शोषायला लागतो. ते सापडतात. इंद्राला शिवाजी महाराजांचे आचार-विचार हवे असतात. शिवाजी महाराज हे पृथ्वीतलावर आहेत असे यमाने इंद्राला सांगितलेले स असते. यम जेव्हा शिवाजी महाराजांना त्यायला येतो तेव्हा ते आपला फेटा त्याच्या जवळ देऊन ते परत पृथ्वीतलावर येतात. इंद्र देखील त्याच्या पाठोपाठ येतो. हे सर्व दुष्ट अनुभवतांना खूप मजेशीर वाटायला लागते. हे महाराजांना शोधत शोधत भिमनगर मोहल्ला नामक या शहरातील भागात पोहोचतात. तिथे त्याला शिवाजी महाराज कसे होते? त्यांचे वेगळे रूप कसे लोकांनी समजावून घेतले आहे हे त्यांच्या लक्षात येते. याच नाट्यातील दुसरा बहुजन नायक शिवाजी महाराज व महात्मा फुले यांना आपले दैवत मानतो. पण देवांचा राजा इंद्र पृथ्वीवरच्या देवांच्या काळजीने म्हणतो की शिवाजी महाराजांच्या विचारांच्यासाठी त्यांना जेरबंद करून आण. मग यम रेड्यावर टांग मारतो आणि निघतो.

मारली रेड्याला टांग। निघाली यमाची स्वारी।

स्वारी भूतलावरी। सी सी र री।।

काहूर यमाच्या मनी। रागाचा पारा।

डोळ्याला धारा।। सी सी र री।।

अशा पद्धतीने लोकशाहीर संभाजी भगत यांनी आपल्या संघर्षातून आणि आपल्या आर्ते, समाजाची नैतिकता टिकवण्यासाठी मनोरंजनातून प या नाटकांमध्ये जीवनदर्शन रंजन आणि बोध या तिन्ही झालेले आहे. राजकुमार तांगडे, त्यांची मुलगी वय वर्ष दहा, वसुंधरा, कैलास बाघमार, श्यावणी लाडगे, मीनाक्षी बेंते, देशाच्या प्रत्येक कोनाकोपऱ्यात जातीय दंगली, भाषिक वाद यासारख्या प्रश्नांचे धैर्यमान चालू असताना अशा स्थितीत हे नाटक प्रत्येक व्यक्तीला माणूस म्हणून जगा, इतरांना जगू द्या, असा संदेश देते. जाती-धर्मात न अडकता फक्त माणूसपण राखून कसे जगता येऊ शकते, याचे प्रबोधन हे भारतीय थोर वीरांच्या आचार विचारातून सांगण्याचा खूप मोलाचा प्रयत्न या नाटकातून झाला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शिवाजी महाराज, महात्मा फुले यांना कोणत्या जातीमध्ये बंदिस्त करू नका, तर त्यांचे विचार, त्यांची शिकवण ही देशातील सर्वच लोकांसाठी महत्त्वाची आणि मोलाची आहे. याची जाणीव या नाटकातून करून दिली गेली आहे. अशाप्रकारे 'जुने ते सोने' या उत्तीर्णमाणे आता ही आघीच्या नाटककार यांनी घालून दिलेले संस्कार आधुनिक पद्धतीने विंदवण्यासाठी किंवा सामाजिक प्रश्नाला वाचा फोडण्यासाठी समकालीन मराठी नाटककारांनी फार मोलाचे प्रयत्न केले आहेत. आणि आजही करीत आहेत असे लक्षात येते. दोन गोंधळ्यांच्या नमनात्मक संवादापासून सुरू होणार हे नाटक 'फॅण्टसी'च्या तारेवरून तोल सांभाळत इतिहास आणि वर्तमान सहजपणे उलगडून दाखवते. सत्य आणि सत्यच सांगण्याचा वसा घेऊन प्रेक्षकांना नाटकाचा पडदा पडण्याच्या वर्तमान क्षणापर्यंत एका विचाराने बांधून ठेवते.

समारोप :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शिवाजी महाराज, महात्मा फुले यांसारख्या महापुरुषांना समजून घेताना त्यांचे आचार, विचार समजून घ्या. त्यांना कोणत्याही एका चौकटीत बंदिस्त न करता त्यांची शिकवण आचरणात आणण्याचा प्रयत्न करा.

निष्कर्ष :

- १) समकालीन साहित्याची संकल्पना स्पष्ट झाली.
- २) शिवाजी महाराजांची असणारी सर्वसमावेशक दृष्टीचे दर्शन झाले.
- ३) नाटक या वाङ्मय प्रकारचे असणारे वेगळेपण लक्षात आले.
- ४) शिवाजी महाराजांविषयीचा खरा इतिहास समजण्यास मदत झाली.

संदर्भ ग्रंथ:

- १) समकालीन साहित्य प्रवृत्ती आणि प्रेरणा - द.भी.कुलकर्णी, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २००३
- २) २००० नंतरच्या साहित्य प्रवाहांचे स्वरूप आणि आकलन - संपा.डॉ.मारुती कसाव, सिद्धी पब्लिकेशन हाउस, नांदेड.
- ३) सामाहिक साधना - २५ फेब्रुवारी २०२२

89

फरिवर 2021

20

October-November-December-2021

E-ISSN - 2348-7143

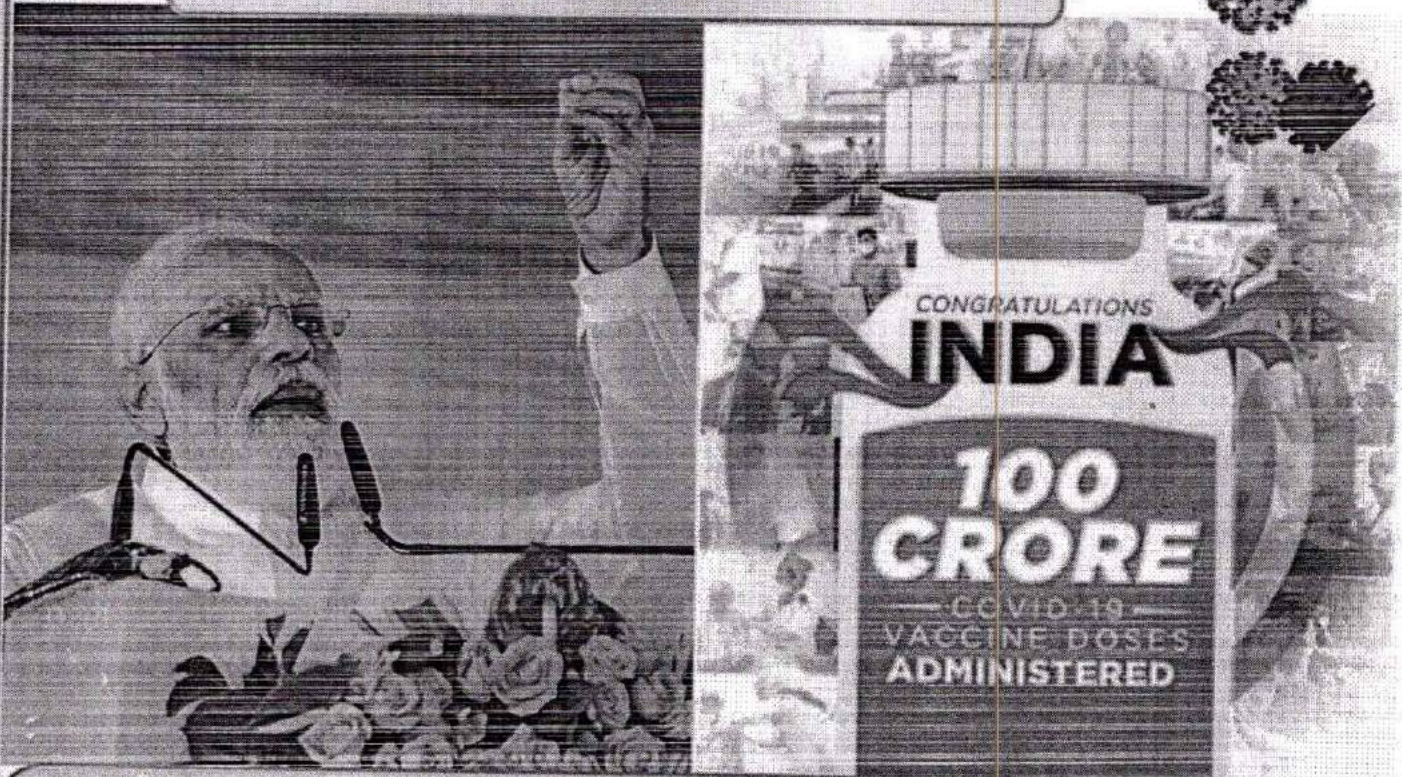
International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol.-8, Issue-4

Recent Trends in Research

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

90

54	ग्रामीण विकासात सहकारी क्षेत्राची भूमिका	डॉ. गोरखनाथ बाकळे	283
55	लाखनी तालुक्यातील मातीच्या विटा वनविणान्या (मजुरांचा) कामगारांचा अभ्यास	डॉ. सुरेश बन्सपाल	288
56	कोविड-१९ आणि भारतीय कृषिक्षेत्र : स्वरूप व नियोजन	डॉ. विवेक गीधरी	292
57	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य	डॉ. राजेंद्र रासकर	296
58	प्राचीन भारतातील शिक्षण व्यवस्था	प्रा. आर. के. सूर्यवंशी	300
59	भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि भारत व अमेरिका संबंध	डॉ. विमल राठोड	303
60	सैनिकी आणि शहरी शाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये मनमोकळा, उत्तेजीतपणा, मनमौजी आणि कर्तव्यदक्षता या व्यक्तिमत्व घटकांचा अभ्यास	डॉ. दिनेश डेंगळे	309
61	महाडच्या सत्याग्रहाचे लिंगभावात्मक आकलन	प्रा. किशोर काजळे	313
62	तबकडी भूविवर्तनीची सिद्धांताचा विषय संप्रेषणात्मक अभ्यास	डॉ. एम. पी. पगार	318
63	ग्रंथालयांच्या आर्थिक व्यवस्थापन आणि मनुष्यबळ विकासाच्या समस्या	प्रा. प्रज्ञा देवरे	322
64	मध्ययुगीन सरकार गाळणा : एक दृष्टिक्षेप	प्रा. जितेंद्र पगार	326
65	गडचिरोली जिल्ह्यातील भामरागड तालुक्यातील माडिया गोंड जमातीच्या राजकीय सहभागाचे अध्ययन	डॉ. गणेश खुणे	332
66	'महाराष्ट्राची परंपरा' : एक वाङ्मयीन मूल्यमापन	डॉ. राजेश्वर दुर्गाकनाळे	336

उर्दू विभाग

67	محب کوثر: بحیثیت نثر نگار ہندوستان میں جدید غزل گوئی ایک سرسری جائزہ	Dr. Abdur Rahim. A Mulla	341
68	منشی پریم چند کا افسانہ "کفن" کی حقیقت نگار	ڈاکٹر سید تاج ادا محمد یو	344

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य

प्रा. डॉ. राजेंद्र नामदेव रासकर

इतिहास विभाग प्रमुख -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय औंध पुणे-६७

ई-मेल-rajendraraskar2550@gmail.com

mob-9960659684

प्रास्ताविक-

डॉ. भीमराव रामजी उर्फ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे थोर विचारवंत, दलित, शोषित, पीडितांचे कैवारी व मसिहा होते. दलितांच्या मध्ये स्वत्वाची जाणीव निर्माण करणारे क्रांतिकारक महापुरुष, समाजसुधारक व थोर शिक्षणतज्ञ होते. ते भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार होते. जातीभेदाचा त्यांना अंत्यत त्रास सहन करावा लागला. त्यामुळे त्यांनी जातीभेदाला मूठमाती देण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. आयुष्यभर त्यांनी खडतर ज्ञानसाधना करून विधिशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र यात प्रभुत्व संपादन केले होते. दलित शोषित व पीडित यांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी त्यांनी आपले आयुष्य समर्पित केले. ते पत्रकार शिक्षण संस्थापन, अस्पृश्योद्धारक, ज्ञानपिपासू, ग्रंथवेडे, प्रज्ञासूर्य होते. लोकशिक्षण या अर्थाने अनेक शैक्षणिक कार्य करून आपले शिक्षणविषयक विचार मांडले, न्याय स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या चार आधारभूत तत्वांचे ते पुरस्कर्ते होते. त्यांनी गीतम बुध्द, संत कबीर आणि महात्मा ज्योतिबा फुले यांना गुरू मानले होते. 'भारतरत्न' या सर्वश्रेष्ठ पुरस्काराने सन्मानित झाले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार हे जनसामान्यांसाठी तसेच वंचितांसाठी होते. समाजाचे शिक्षणाद्वारे उत्थान व्हावे असे त्यांना वाटे. स्वातंत्र्य समता आणि बंधुभाव या तीन मानव कल्याणाच्या तत्वांस अनुसरून जीवन व्यतीत करणारा समाज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शिक्षणातून निर्माण व्हावा हे अभिप्रेत होते. त्यासाठी सातत्याने कार्यरत राहण्याची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादित केली होती. त्यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

• अस्पृश्यांना शिक्षण महत्वाचे:-

अस्पृश्यांना शिक्षण मिळाव्याखेरीज त्यांची प्रगती होऊ शकणार नाही. हे डॉ. बाबासाहेबांनी ओळखले होते. म्हणूनच त्यांनी शिक्षणप्रसाराच्या कार्यातही लक्ष घातले होते. त्यांनी स्थापन केलेल्या 'बहिष्कृत हितकारणी सभा' या संस्थेमार्फत दलित तरून व प्रौढ व्यक्तींसाठी रात्रशाळा चालविणे वाचनालये सुरू करणे यांसारखे उपक्रम हाती घेण्यात आले होते. १९४६ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' या संस्थेची स्थापना केली. तिच्या वतीने मुंबई मध्ये सिद्धार्थ कॉलेज औरंगाबादला मिलिंद कॉलेज ही महाविद्यालये तसेच इतर शैक्षणिक संस्था सुरू करण्यात आल्या. होत्या पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीने दलित विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे चालविली. १

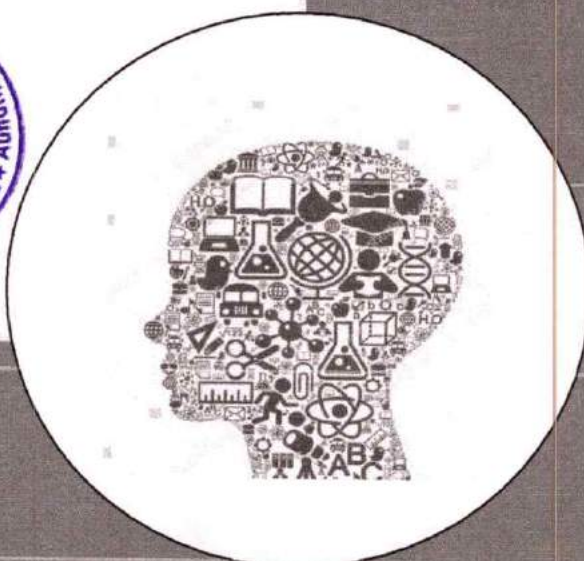
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील दलित समाजाच्या उध्दारासाठी जे कार्य केले त्यास इतिहासात तोड नाही. अस्पृश्य बांधवांना संघटित करून त्यांना अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करण्यास व न्याय हक्कांसाठी झगडण्यास त्यांनी तयार केले.

• दलितवर्ग शिक्षण संस्थेची स्थापना:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण हे वंचितांसाठी होते. त्याचा इतरांनाही फायदा घेतलेला दिसून येतो. 'व्यक्तीला जाणीव करून देते ते शिक्षण संस्थेची स्थापना करून सदर वर्गाच्या शालेय शिक्षणावर भर दिलेला दिसतो. त्यांच्या प्रसिद्ध वचनांमध्ये 'शिका संघटित व्हावा आणि संघर्ष' हे महत्वाचे आहेच परंतु शिक्षण हे सर्वांसाठी महत्वाचे आहे. २

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

46	Importance of Virtual currency and Its Pros and Cons Kothali Sahil Mubarak	195-196
47	Socio-Cultural Setbacks of Women Managers: Empirical Evidence from Bangladesh Dr. Litton Prosad Mowaliev, Prof. A. M. Gurav	197-207
48	An Analysis of Gross NPA of Public Sector Banks in India Prin. Dr.V.A.Mane	208-210
49	The Traditional Indian Wrestling Holds And Good Wrestler's Qualities. Dr.Vikramsinh P.Nangare, Mr. Atul S. Tone	211-212
50	Stretching and Sports Performance Miss Vaishali S. Khade	213-215
51	Study of Association of Teachers' Participation with Physical Activity of Students during Physical Education Class Miss Savita R. Majagaonkar	216-219
52	Study of Eating Habits of College Students Mr. Lawangare Ganesh Maruti	220-223
53	Effect of Omkar Chanting on Concentration of School Students of Grade IX to Grade XII Students Mr. Sudarshan Nagare	224-226
54	Usefulness of 12 Weeks Yogic Activity Training Programme on Flexibility of Housekeeping Female Dr. Sushant Tanaji Magdum	227-229
55	Positive Mental Health the Need of Time Dr. Shrikant Bhanudas Chavan	230-234
56	Yogic Diet – A Recent Advance in Yoga Science Dr. Rajashree Puntambekar	235-237
57	How to generate traffic to Your Website Using Effective Content Marketing Tanaji Hatekar	238-240
58	Quality of Life: Psycho-Social Perspective Prof. Milind M. Patil	241-242
59	Issues In Mobile E-Commerce Mr.Vinod Hanumant Awaghade	243-245
60	Intellectual Property as an Instrument of Economic Growth Dr. Mangesh P. Waghmare	246-250
61	Roll of Heritage City Development and Augmentation Yojana (HRIDAY) in Urban Development of India Dr. Snehal Makarand Rajhans	251-254
62	A Study on Impact of Social Media Marketing on Consumer Buying Behavior in Satara City Prof. Dr. Sanjay Vilas Yadav	255-260
63	A Inclusive Study An Influence Of Covid-19 Pandemic On Education Dr. Sarika Rajendra Thakar	261-266
64	Financial Roles of Women Prof. Dr. Varsha Maindargi	267-269

How to generate traffic to Your Website Using Effective Content Marketing

Tanaji Hatekar

Psychology Department, DBA College, Pune, India

Abstract

Almost each enterprise has an internet site those days. At this point, it's miles vital for any enterprise that desires to be taken significantly on line and desires to develop their enterprise thru virtual marketing. Once you've got an internet site, be it a redesign, a brand new internet site or a current internet site which you need to earn extra money from, you want to discover the way to growth your internet site visitors. Any internet site, whether or not its motive is to track, generate income or without a doubt deliver in massive quantities of marketing and marketing revenue, blessings from elevated internet visitors. But how do you enhance your roadblock in case you do not know wherein to begin? Here are 4 regions you could begin searching out that will let your growth visitors and get in your preferred enterprise goals.

Keywords: content marketing, Traffic, region, visitors

Introduction

What Is Content Marketing?

Useful content material has to be on the center of your advertising and marketing Traditional advertising and marketing is turning into much less and much less powerful via way of means of the minute; as a forward-wondering marketer, you realize there needs to be a higher way. Content advertising and marketing is a strategic advertising and marketing method targeted on growing and dispensing valuable, applicable, and regular content material to draw and keep an absolutely described audience — and, ultimately, to force worthwhile patron action. Instead of pitching your merchandise or services, you're supplying without a doubt applicable and beneficial content material for your possibilities and clients to assist them clear up their issues. With the assist of content material advertising and marketing, you could deliver clean and designated records approximately your merchandise and services. Therefore, as a supervisor it's far powerful and green in constructing a reputation, put it up for sale and deliver a right result-orientated advertising and marketing, making it in step with the MBA program. With content material advertising and marketing you could construct believe together along with your audience, enhance conversion, hook up with your clients, and generate leads. Additionally, in today's age, clients count on excessive quality, regular content material from their preferred manufacturers and content material advertising and marketing can assist do that.

Content is the present – and future – of advertising and marketing

Go again and examine the content material advertising definition one greater time, however this time do away with the applicable and valuable. That's the distinction among content material advertising and the opposite informational rubbish you get from organizations looking to promote you "stuff." Companies ship us statistics all of the time – it's simply that maximum of the time it's now no longer very applicable or valuable (can you assert spam?). That's what makes content material advertising so fascinating in today's surroundings of heaps of advertising messages in step with man or woman in step with day.

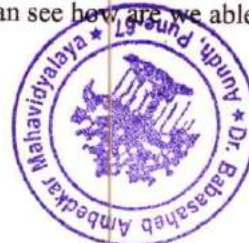
Marketing is not possible without extremely good content material

Regardless of what form of advertising strategies you use, content material advertising ought to be a part of your process, now no longer something separate. Quality content material is a part of all kinds of advertising:

1. Social media advertising: Content advertising method comes earlier than your social media method.
2. SEO: Search engines praise agencies that put up quality, steady content material.
3. PR: Successful PR techniques ought to cope with troubles readers care about, now no longer their business.
4. PPC: For PPC to work, you want extremely good content material in the back of it.
5. Inbound advertising: Content is fundamental to using inbound site visitors and leads.
6. Content method: Content method is a part of maximum content material advertising techniques.

Effective Content

We've all heard that content material is king and which you want to put in writing super content material, or now "10x content material," as coined through Rand Fishkin. Now we can see how are we able to make our content material substantive through Google crawlers.

Qualities of powerful content material

1. The content material that sells and makes itself beneficial to the client is known as powerful content material. If the content material is good,
2. It will assist you goal the precise target target market, consequently saving prices and efforts.
3. Tell your target target market precisely what they need to know, it educates them, growing the conversion rate.
4. Effective content material follows the search engine optimization guidelines, considers readers above something else and guarantees that the clarity is straightforward for the reader, the content material is applicable and clean to understand, internet site is attractive, etc.

Type of content material

1. In content material advertising we will have a couple of sorts like, running a blog (the factor that you're analyzing proper now!), Video, podcasting, Info-graphics, email, etc., all comes below content material advertising.
2. Different content material is used below exclusive situations, like running a blog is what's going on currently, and receives vintage quickly, video content material fits the maximum on YouTube in which lengthy movies are updates, etc.
3. Different content material is used below exclusive situations, like YouTube makes use of exact video content material this is very informative on the opposite hand, Facebook offers movies which aren't informative however entertaining.
4. Here's a thrilling video on content material advertising, that would assist your solution what's content material advertising in virtual advertising.

Content Marketing Strategy

Translating enterprise targets and desires right into a plan and the use of content material as a number one way of accomplishing the ones desires. Content approach courses the creation, delivery, and governance of useful, usable content material.

We need to have a content material approach for SEO, for patron success, and income as those are the 3 elements that might lead your agency to the final intention of incomes profits.

Here's an editorial that tells you approximately the stairs to make an awesome content material approach.

To generate traffic to Your Website Developing a content material advertising plan

Anything and the entirety calls for a plan, and so does content material advertising. In the approaching paragraphs we are able to see how growing a content material advertising plan may be useful in elaborating on our query of what's content material advertising in virtual advertising.

Content Marketing goals

To have a intention is vital for any challenge you do it life, so is the case with content material advertising. Only after the dreams are clean are we able to set up a blueprint of what wishes to be done.

Content advertising dreams must be virtually defined. Content must be in alignment with the dreams, must in shape the personality of the consumer (content material advertising must be targeted)

Content topics

If you're a espresso vendor with each warm and bloodless types in espresso. Now, I am a consumer and need to drink best warm espresso, I visit the hunt bar and seek warm espresso.

Now if I land for your web page and the primary component I see is bloodless espresso sorts and meals items, and many others and now no longer what I need to see, it could divert me out of your web page on your competition who've higher content material topics.

It is consequently extraordinarily essential to observe virtual content material advert recommendations to enhance your relevance to the clients.

A method to the above scenario might be to create distinctive touchdown pages so that could be a consumer wishes bloodless espresso, that web page has content material best associated with bloodless espresso.

Content calendar

A content material calendar is a written agenda of whilst and in which you propose to put up the approaching content material.

It is sort of a time-table, maintains you disciplined and guarantees that the content material is launched often in order that the clients live related on your brand.

Let me percentage a photo of the content material calendars our internet site itself! Now you already know why we're so organized!

Content control machine

Another crucial factor is content material control.

A content material control machine is a pc software program used to control the introduction and change of virtual content material. It allows construct a internet site while not having to put in writing all of the codes.

WordPress is one machine this is used to create this content material, even the content material you're analyzing has been constructed on word-press! Again, allow me percentage a photograph of the same.

CMS allows examine the search engine optimization practices are being accompanied or not, allows enhance clarity of your content material and presents predetermined systems for putting images, texts, links, etc. to make the content material greater appealing

Creating and curating content material

We create content material for our internet site, however we also can direct our clients to a few different internet site for greater details, that is growing and curating content material, allow us to now recognize in element the stakeholders, emblem additives and content material personalization in content material marketing.

Content stakeholders

Product supervisor and goal clients are the two key stakeholders in content material marketing. Balancing among client's wishes and supervisor's price range and call for is vital for the success.

For example, you realize that as a content material supervisor you want to observe positive search engine optimization practices and display content material this is client oriented, however a supervisor would possibly simply need to focus on his/her product in a positive way, or be involved approximately the price range, etc.

Content advent and curation

Content advent is the content material you create in your own. For example, I am developing this blog. And that is part of content material advent of Super Heuristics. On the opposite hand, if I percentage the content material from an outside supply outdoor this blog, this is referred to as content material curation.

We realize why content material advent is important, however why could we need to hyperlink every other internet site to our internet site and divert our customers?

1. Gives extra content material
2. Saves time
3. Can construct concept management and convey in new factors on your manufacturers content material. It will offer your target market with opportunity perspectives and resources.
4. Helps construct new relationships with different businesses, if you hyperlink their internet site, they could hyperlink yours too.

Publishing and Distributing content material

Now that we've got discovered to broaden content material and understood the which means of what's content material advertising in virtual advertising, allow us to apprehend the numerous structures and techniques utilized in publishing and dispensing content material.

Content Platforms

A content material structures is a standardized approach of imparting information, as an example, Twitter and Facebook also are content material structures. This consciousness on their user's scarce attention, due to the fact that they're all exceptional they use exceptional methods to do the same.

Facebook as an example suggests amusing content material, twitter is an interactive platform for enterprise and information purposes, much less of enjoyment reason and YouTube is a video content material platform displaying particular informational videos.

Content Promotion Strategies also are used on those content material structures to force extra site visitors to the internet site, this photo underneath offers a few techniques to sell your content material.

Conclusion

Once you've generate traffic on your website online the usage of the preceding methods, the trick is to realize the way to hold them there. You can try this in lots of ways:

1. Invest in excellent construction.
2. Make positive your web website online is user-friendly.
3. Regularly submit beneficial content material in your audience.
4. Give internet site visitors something precious like information, coupons or giveaways.

References

1. <https://www.wikipedia.org/>
2. <https://ahrefs.com/>
3. <https://www.google.com/>

हिंदू कोडबील व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा. डॉ. रमेश रणदिवे,
ranadiveramesh1@gmail.com
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज, औंध, पुणे.

भा

रातीय समाज व्यवस्थेतील सर्व प्रकारच्या विषमते पैकी एक म्हणजे स्त्री-पुरुष विषमता होय. परिणामी उच्चवर्णीय स्त्रियांपासून तळागाळातील स्त्रियापर्यंत सर्व स्त्रिया परंपरागत व्यवस्थेमुळे शोषित व पिडीत आहेत. या सर्वांच्या मुक्तीचा उपाय म्हणजे “कायदा” होय हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दूरदर्शी बुद्धीला पटले कारण ज्या मार्गाने ही विषमता व परावलंबित्व आले त्याच मार्गाने त्या विषमतेचे परिमार्जन केले पाहिजे. असे ठाम पणे ठरवून त्यांनी स्त्रियांच्या उत्थानासाठी कायद्याची गरज आहे हे जाणले.

१५ ऑगस्ट १९४७ साली भारत स्वतंत्र झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरा कायदा मंत्री झाले. भारतीय राज्यघटनेचे मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी महत्वाचे काम केले. राज्य घटनेची बांधणी समता, स्वातंत्र्य, न्याय व बंधुता या चार मूलतत्वावर झालेली आहे. पहिले तत्व समता, जी भारतीय जीवनात कधीच नव्हती. हजारो वर्षे विषमतेची परंपरा चालत आलेली होती. व भारताच्या रक्तकणात आत्मसात झालेली होती. त्यामुळे समतेवर आधारित स्वातंत्र्याची आशा करणे व्यर्थच होते. धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्मस्थान इत्यादीमुळे व्यक्तीचे होणारे मूल्यमापन अधिकाधिक जाचक होते. यामुळे हा जाच कायद्यानेच नष्ट करण्याची गरज होती. आणि कायदा सर्वांनाच सारखा लागू होईल हे सांगणे आवश्यक होते म्हणून संविधानाच्या १४ व्या कलमात कोणत्याही भारतीय व्यक्तीस भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायद्या पुढे समानता किंवा कायद्या पुढे समान संरक्षण नाकारता येणार नाही.

कलम १४-१ राज्य केवळ धर्म, जात, वंश, लिंग व जन्मस्थान या अथवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून कोणत्याही नागरिकाला प्रतिकूल होईल असा भेदभाव करणार नाही. कलम १४-२ सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यता न पाळणे १५-३ कलमात स्त्रिया व बालके यांच्या करिता विशेष तरतुदीचा उल्लेख आहे. कलम १६-१ व २ सेवायोजन, पदव्युक्ती, नोकरी इत्यादी धर्म, जात, वंश, लिंग, कुल जन्मस्थान व निवास इत्यादी कारणावरून भेदभाव केला जाणार नाही. व सर्व नागरिकांना समान संधी मिळेल या कलमांचा महिलांच्या जीवनावर काय परिणाम झाला हे पाहणे जरूरीचे आहे. लिंगभेदा मुळे स्त्रियांवर घोर अत्याचार झालेले होते आणि आजही वास्तवात होत आहेत. कारण परंपरा आजही प्रभावी आहे. पण

आज स्त्री- मुक्ती संघटना ह्या अत्याचारा विरुद्ध लढत आहेत. विशेषतः स्त्रियांनी ही बाजू खंबीरपणे सांभाळल्या मुळे काही प्रमाणात का होईना चित्र बरेच पालटले आहे. स्त्री- मुक्ती बरोबरच स्त्री वादाचा आग्रह महिला संघटनानी धरलेला दिसतो. त्यामुळे स्त्री हक्काची भूमिका अर्थातच आग्रही ठरे.

परंपरागत कायद्यांनी जखडलेली स्त्री ज्यांना चूल व मुले या पर्यंतच मर्यादित ठेवले होते. डॉ. बाबासाहेबांच्या संविधानात नमूद केलेल्या समतेचे आधारावर विकासाची संधी मिळाल्या बरोबरच शिक्षणातच नव्हे तर अर्थार्जन सेवायोजनेतील संधीमुळे तसेच नोकरी मुळे मिळालेल्या स्वावलंबनामुळे सक्षम होऊन सशक्ती करणाऱ्या वाट चालू लागल्याचे दिसून येते. आर्थिक धोरण राबविण्याबाबत ३९ व्या कलम नुसार उपजीविकेचे पर्याप्त साधन मिळण्याचा अधिकार स्त्री-पुरुषांना समान राहिल. तसेच स्त्री पुरुषांचे वेतन समान राहिल. यामुळे स्त्रियांना एक बळकट आधार मिळाला. आज भारतात सर्वच क्षेत्रात आय.ए.एस., वकील, न्यायाधीश, इंजिनियर, डॉक्टर, बिझनेस, एवढेच नव्हे तर संरक्षण दलात म्हणजे पुरुषी कर्तृत्वाच्या जागांवर आपले कर्तृत्व स्त्रियांनी सिद्ध केलेले आहे. फार-फार तर नर्सेस किंवा शिक्षिका पर्यंत स्त्रिया मजल मारतील असे समजणाऱ्यांना यामुळे स्त्रियांनी चांगला धडा शिकविला आहे. असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. स्त्रियांची पुनर्निर्मितीची क्षमता व प्रकृती लक्षात घेऊन ४२ व्या कलमात स्त्रियांसाठी प्रसूती सहाय्याची तरतूद केलेली आहे. या एका गोष्टीचा उल्लेख करण्याची गरज वाटते. कुटुंब नियोजनाच्या बाबतीत बाबासाहेबांनी स्त्रियांचे आरोग्य व कुटुंबाचे योग्य नियोजन स्त्रियांशीच संबंधीत आहे. अशी स्पष्ट भूमिका घेतल्याचे दिसते.

हिंदू कोडबील :-

संपूर्ण सम्यक क्रांतीच्या प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग सक्रीय असल्या शिवाय ती यशस्वी होऊ शकणार नाही. हे जाणून त्यांच्या प्रगतीची वाट मोकळी करण्यासाठी तत्कालीन कायदे मंत्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलाच्या संहिते करता सात कायदे एकत्र समाविष्ट केले व या विधेयकाचा प्रस्ताव मांडला. एवढे महत्वाचे विधेयक सत्राच्या अगदी शेवटी चर्चेसाठी सदना समोर यावे या विषयी दुःख व्यक्त करून पुढे म्हणाले महोदय, हे विधेयक सात मिश्र बाबींशी संबंधीत कायद्याचे संहितीकरण करू पाहते. सर्व प्रथम हे विधेयक अशा मृत हिंदू व्यक्तींच्या म्हणजे स्त्री व पुरुष दोघांच्याही मालमतेच्या हक्कांशी संबंधीत नियमांचे

संहीतीकरण करू इच्छीते, जी व्यक्ती इच्छा पत्र न करता मेलेली असते दुसरे म्हणजे भिन्न-भिन्न वारसदरामध्ये वारसांच्या क्रमांच्या स्वरूपात विहित करते. या विधेयकाद्वारे हाताळले गेलेले पुढचे विषय म्हणजे पोटगी, विवाह, घटस्फोट, दत्तक विधान अज्ञानकत्व व पालकत्व यांचे संबंधित कायदे वरील सातही विषय स्त्रियांच्या दृष्टीने किती महत्वाचे आहेत हे वेगळे सांगावयास नको बाबासाहेब आंबेडकरांनी सर्व प्रथम वारशाचा प्रश्न घेतला त्या संबंधात मृत व्यक्तीची विधवा त्याची मुलगी व पूर्वी मृत झालेल्या त्याच्या मुलाची विधवा यांना वारशाच्या बाबतीत मुलाच्या बरोबरीची श्रेणी देण्यात यावी. त्याच्या जोडीला मुलीलाही वडिलांच्या मालमत्तेत मुलाच्या अर्धा हिस्सा देण्यात आला. जुन्या कायद्यात स्त्री वारसदरामध्ये त्याची आर्थिक परिस्थिती वैवाहिक दर्जा अशा कारणावरून भेद-भाव केला जात असे. स्त्रिया-स्त्रियामध्येच भेद-भाव करणारे वरील सर्व मुद्दे नव्या विधेयकात काढून टाकण्यात आले. ती स्त्री एकदा वारसदार म्हणून घोषित झाली आहे. या व्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टी विचारात घेण्याची गरज नाही. असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात. तसेच आईच्या तुलनेत वडील आधी उत्तराधिकारी ठरत. या विधेयकात आईला वडिलांच्या आधी उत्तराधिकारी बनवले.

या विधेयकाने स्त्री धनाचे अनेक प्रकार काढून टाकून सर्व स्त्री धन एकच आहे व त्याला वारशाचा नियमही एकच लागतो अशी तरतूद केली. स्त्री धनाच्या बाबतीत मुलीच्या हिस्शाचा आर्धा हिस्सा वारशाने मुलालाही मिळावा ही तरतूद करून बाबासाहेबांनी वडिलांच्या मालमत्तेत जसा मुलीला मुलाच्या अर्धा हिस्सा मिळतो तसा आईच्या मालमत्तेत मुलालाही मुलीच्या अर्धा वाटा दिला.

“हे विधेयक मुलगा व मुलगी यांच्या सामाजिक दर्जा मध्ये समानता राखण्यासाठी प्रयत्न करते.” असे उद्गार त्यांनी या प्रसंगी काढले आहेत.

या खेरीज धार्मिक संस्कारयुक्त विवाह व नोंदणी विवाह घटस्फोट, दत्तक विधान संबंधात स्त्रीला केंद्रस्थानी ठेवून बाबासाहेबांनी नव्या तरतुदी केल्या हुंड्याच्या बाबतीत, विवाहात मुलीने माहेरून हुंड्याच्या स्वरूपात आणलेली संपत्ती मुलीची मालमत्ता मानली जाईल तिचा उपयोग त्या स्त्रीच्या कामी येईल. आणि १८ वर्षांनंतर त्या मालमत्तेवरील हक्कास ती पात्र होईल. ती संपत्ती तिच्या पतीला किंवा त्याच्या नातेवाईकांना उडविता येणार अशी तरतूद केली.

आणखी एक महत्वाचा बदल बाबासाहेबांनी केला तो म्हणजे स्त्रियांच्या मर्यादित इस्टेटीचे अबाधित इस्टेटीमध्ये रूपांतर या शिवाय विवाह व दत्तक विधानातून जातीचे उच्चाटन, एक पत्नीकत्व, विवाहातून बाहेर पडण्यासाठी घटस्फोट तत्व यांची तरतूद विधेयकात करून स्त्रियांना फार मोठा दिलासा दिला.

हिंदू कोडबिल बाबासाहेबांच्या जीवनाचे ध्येय होते. १९४७ पासून सतत चार वर्ष एक महिना सव्वीस दिवस त्यांनी अथक परिश्रम घेतले. त्यांचे अंतिम उद्दिष्ट स्त्रियांना हक्क, दर्जा आणि प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी हेच होते. परंतु एवढ्या कष्टाने स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा असलेले हे

हिंदूसंहिता विधेयक मंजूर होऊ शकले नाही. त्यातील घटस्फोट द्विभायी प्रतिबंधक यासारखी कलमे विरोधकाकडून विवाद बनविण्यात आली. बिलाच्या विरोधकांना बाबासाहेबांनी २० सप्टेंबर १९५१ रोजी अत्यंत जोरदार मार्मिक उत्तर दिले.

आज सुधारणेच्या युगात स्त्रियांना समान हक्क द्यायला तुम्ही विरोध का करता ? स्त्रियांना मालमत्तेत वाटा देण्यास मनुनेही नकार दिला नाही. मग तुम्ही का देता ? असा सवाल त्यांनी सनातन्यांना केला. एकटे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लढत राहिले. पण सत्र संपले तेव्हा हिंदू कोड बिलाची फक्त चार कलमे मंजूर झाली. त्यामुळे अत्यंत दुखी व निराश होऊन डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या कायदा मंत्री पदाचा २७ सप्टेंबर १९५१ रोजी राजीनामा दिला. केवढा प्रचंड त्याग बाबासाहेबांनी स्त्रियांसाठी केला. पुढे १९५२ नंतर केंद्र सरकारने बाबासाहेबांच्या मसुद्यात ४ स्वतंत्र कायदे बनविले ते म्हणजे १) दि-हिंदू विवाह कायदा - १९५५ २) दि हिंदू सक्सेसन कायदा - जून १९५६ ३) दि-हिंदू अल्पसंख्याक कायदा गार्डियनशिप कायदा ऑगस्ट १९५६ ४) दि-हिंदू ऑर्डोफान कायदा मॅटेनन्स कायदा डिसेंबर १९५६.

स्त्रियांच्या हिताच्या दृष्टीने बाबासाहेबांनी अलौकिक कार्य केले. या कार्यासाठी त्यांनी हिंदू कोड बिलाचा आग्रह धरला. दलित समाजाचा नेता हिंदू स्त्रियांच्या हक्कांसाठी निर्धाराने उभा राहिला. भारतीय स्त्री स्वातंत्र्याचा इतिहास जेव्हा लिहिला जाईल तेव्हा राजाराम मोहन रॉय, महात्मा ज्योतिबा फुले, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या बरोबर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव सुवर्णाक्षराने लिहिले जाईल. आज भारतात स्त्रीमुक्तीचळवळ जोमाने सुरू आहे. स्त्रिया स्वताचा मुक्तीचा मार्ग चोखाळत असताना बाबासाहेबांनी केलेल्या कायद्याची शिदोरी घेऊनच पुढची वाटचाल करतात. स्त्री मुक्तीतून स्त्री वादाकडे नेण्यात हे कायदे तितकीच महत्वाची भूमिका निभावतात आणि म्हणूनच स्त्रियांच्या सबलीकरणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कर्तृत्व लोकोत्तर आहे.

संदर्भसूची

- १) Ambedkar: Writings and Speeches
- २) Keer, Dhananjay, Dr. Ambedkar: Life and Mission 1954
- ३) लोकराज्य महाराष्ट्र शासन २०१५.
- ४) डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब, हिंदू कोड बिल, विनिमय पब्लिकेशन्स
- ५) कीर, धनंजय, विश्वभूषण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: मानस आणि तत्वचिंतार.

गणले जात होते. त्यांचे मानवी हक्क हिंदू धर्माने नाकारले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीने आत्मविश्वास निर्माण केल्यामुळे त्यांच्यात मोठा उत्साह निर्माण झाला होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या धर्मांतराच्या घोषणेचा परिणाम अस्पृश्य, मागासलेल्या जाती, तसेच स्पृश्य समाजावरही झाला. विशेषतः काँग्रेस नेते महात्मा गांधी आणि हिंदू धर्मातील सुधारकांवर धर्मांतराच्या घोषणेचा परिणाम झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या घोषणेची दखल महात्मा गांधींनी घेतली आणि काँग्रेस अंतर्गत अस्पृश्य निर्मुलन कार्यक्रमाला प्राधान्य दिले. धर्मांतराचा परिणाम हिंदू समाजसुधारकांवर व्यापक स्वरूपात झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मांतर केले तर त्याचा परिणाम हिंदूधर्मीयांवर होईल, म्हणून अनेकांकडून आंबेडकरांचे मन वळविण्याचा प्रयत्न झाला. १९३५ मध्ये पुण्यात हिंदू महासभेचे अधिवेशन झाले. हिंदू महासभा हि त्या काळात हिंदूंची एक मुख्य संघटना म्हणून मानली गेली होती. या अधिवेशनात हरिजनांनी हिंदू धर्माचा त्याग करू नये, तसे झाले तर आम्ही त्यांची पायधूळ कपाळाला लावू, अशी भूमिका मांडली आहे. या अधिवेशनात जन्म आणि जातीवरून हिंदुनी सार्वजनिक व राजकीय जीवनात भेदभाव करू नये, असा ठराव संमत करण्यात आला. हिंदू महासभेच्या धोरणात बदल झाला, हा आंबेडकरांच्या घोषणेचा खूप मोठा परिणाम आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतराच्या घोषणेपासून ते प्रत्यक्ष धर्मांतर होईपर्यंत त्यांनी सर्व धर्मांचा सविस्तर आणि सखोल अभ्यास केला. त्यासाठी काही गट तयार केले होते. विचारांती त्यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला.

धर्मांतर प्रक्रिया :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर मुक्कामी धर्मांतर करताना त्रिशरण, पंचशील ग्रहण करून हिंदू धर्माला नकार आणि बौद्ध धर्माचा स्वीकार करणाऱ्या आपल्या अनुयायांकडून बावीस प्रतिज्ञा वदवून घेतल्या. या प्रतिज्ञा त्यांनी स्वतः तयार केल्या होत्या. त्याच दिवशी संध्याकाळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पत्रकार परिषद घेतली. त्यात भगवान बुद्धांनी जी धर्मतत्त्वे उपदेश केली आहेत, तीच मी पळणार आहे. हीनयान आणि महायान या बौद्ध धर्मातील पंथामुळे जे मतभेद झाले, त्यापासून मी माझ्या लोकांना अलिप्त ठेवणार आहे. माझा धर्म म्हणजे एक

प्रकारचा नवबौद्ध किंवा नवयान आहे. म्हणजेच तो आंबेडकरी बौद्ध धम्म होय. आपली भूमिका अधिक स्पष्ट व्हावी म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' हा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ त्यांच्या मृत्युनंतर प्रकाशित झाला. या ग्रंथाच्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकरांनी भारतातील धर्मांतरीत बौद्ध धर्माला दिशा मिळवून दिली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नागपूर येथे धर्मांतर घडविल्यानंतर त्यांचे अनुयायी गावोगावी धर्मांतराचे कार्यक्रम राबवत गेले आणि धम्म परिषदा घेऊन त्यांनी धर्मांतराची चळवळ पुढे नेली. डॉ. आंबेडकरांकडून प्रेरणा घेऊन जगण्याच्या संघर्षाला विधायक दिशा दिल्याने महाराष्ट्रातील अस्पृश्य समाजाचा विकास वेगाने होत आहे. हा विकास रोखण्यासाठी अथवा त्यात अडथळा निर्माण करण्यासाठी विषमतावादी लोक प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे प्रयत्न करीत होते आणि आजही करताना दिसतात. त्याचाच एक भाग म्हणजे धर्मांतरीत बौद्धांना सवलती नाकारण्याचे राजकारण पुढे आले. धर्मांतरीत बौद्धांना केंद्रातील सवलती पासून वंचित ठेवण्यात आले. बौद्ध पुढाऱ्यांच्या मागणीवरून राज्यात नवबौद्धांचा समावेश सवलतीच्या यादीत करण्यात आला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९३५ सालापासून जातीअंताचा एक भाग म्हणून धर्मांतराकडे पहिले होते. त्यात बौद्ध धर्म हा समतेवर आणि मानवी हक्काची जोपासना करणारा असल्याने, हा बौद्ध धर्म स्वीकारण्याचे निश्चित केल्यानंतर आपल्या आयुष्याचे एक महत्वाचे मिशन ठरविले होते.

बौद्ध-बौद्धेतर :

सन १९५६ च्या धर्मांतराचा परिणाम महाराष्ट्रात हिंदू धर्मावर मोठ्या प्रमाणावर झाला. बौद्धांनी पूर्वाश्रमीचा हिंदू धर्म, त्यांच्या देवदेवता, संस्कृती नाकारल्यामुळे, तसेच चळवळीच्या प्रभावाने त्यांच्यात मोठे सांस्कृतिक बदल घडून आले. त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात आक्रमकता होती. या आकर्षकतेने आणि हिंदू धर्माच्या टीकेमुळे बौद्ध-बौद्धेतरात अंतर पडत गेले. प्रस्थापितांकडून बौद्धना एकाकी पाडण्यात आले. जाणीवपूर्वक बौद्धेतर मागास समाजाला त्यांच्या विरोधात उभे केले. त्यामुळे सर्व मागास समूह शोषणाविरुद्ध एकत्र येऊन लढू नये यासाठी, तसेच त्यांच्यात फुट पडण्याचा प्रयत्न जाणीवपूर्वक करण्यात आला.

धर्मांतर आणि इतर मागास जाती :

१९८० नंतर भारतभरातील ओबीसी जागृतीच्या चळवळीला प्रारंभ झाला. १९९० च्या दशकात महाराष्ट्रात अनुसूचित जाती-अनुसूचित जमाती-ओबीसी समुदायाचे नेते सामाजिक-सांस्कृतिक स्तरावर परिवर्तनाचे कार्य करीत होते. त्यातूनच इतर मागासवर्गीय नेत्यांनी बौद्ध धर्मात प्रवेश केला. त्यात हनुमंत हुपरे, लक्ष्मण माने यांनी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करून इतर मागासवर्गीयांचे, भटक्या विमुक्तांचे धर्मांतर घडवून आणले. २००६ साली काशीराम यांनी चर्मकार लोकांना घेऊन धर्मांतर करण्याची घोषणा केली होती.

भारताच्या सामाजिक सांस्कृतिकतेवर धर्मांतराचा व्यापक परिणाम झाला. नव्याने स्वीकारलेल्या बौद्ध धर्माचा प्रचार करण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मांतरपूर्वीच ४ मे १९५५ रोजी दिल्ली येथे भारतीय बौद्ध महासभा स्थापन करून धर्मांतराची चळवळ व्यापक करण्याचा पाया घातला.

निष्कर्ष :

भारतीय बौद्ध महासंघाचे अध्यक्ष प्रारंभी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. त्यांच्या महानिर्वाणानंतर यशवंतराव तथा भैर्यासाहेब आंबेडकर अध्यक्षपदी राहिले. त्यांच्या मृत्यूनंतर मीरा आंबेडकर अध्यक्षपदी राहिले. महाराष्ट्रात आणि देशाच्या भागात बौद्ध महासंघ कार्यरत आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नागपूर येथील धर्मांतराच्या वेळी दिलेल्या २२ प्रतिज्ञेची कठोर अमलबजावणी, बौद्ध धर्माचा विचार-प्रसार यावर संघटनेनी भर दिला. धर्मांतराच्या चळवळीमुळे भारतीय समाजाला नवा सांस्कृतिक पर्याय मिळाला आहे. विशेषतः अस्पृश्य, दलित, भटके-विमुक्त जातीजमाती ओबीसींनी याकडे जातीअंताचे साधन म्हणून पहिले.

संदर्भसूची :

- १) फडके, भालचंद्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९८५.
- २) फडके, य.दि., आंबेडकरी चळवळ, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९९०.
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रायटिंग्ज अँड स्पीचेस महाराष्ट्र शासन.
- ४) डॉ. आंबेडकर बी.आर., बुद्ध व कार्ल मार्क्स, सुगावा प्रकाशन, पुणे १९५६.
- ५) किर, धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९६६.

JOURNAL OF EMERGING TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE RESEARCH (JETIR)

An International Scholarly Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

How to Use Digital Marketing to Bring Targeted Traffic to Your Website

¹Badrinath D Dhakne, ²Mayur D Mali

¹Librarian, ²Asst Prof

¹ Department of Library, Dr.Babasaheb Ambedkar College, Aundh Pune, India,

² Department of BBACA, Dr.Babasaheb Ambedkar College, Aundh Pune, India

Abstract : Almost every business has a website these days. At this point, it is imperative for any business that wants to be taken seriously online and wants to grow their business through digital marketing. Once you have a website, be it a redesign, a new website or an existing website that you want to earn more money from, you need to find out how to increase your website traffic. Any website, whether its purpose is to track, generate sales or simply bring in large amounts of advertising revenue, benefits from increased web traffic. But how do you improve your roadblock if you don't know where to start? Here are four areas you can start looking for that can help you increase traffic and get to your desired business goals.

I. INTRODUCTION

□ The concept and meaning of Digital Marketing, Digital

Marketing Process

The term 'marketing' means to analyze the market and to determine what consumers want. It involves finding out that your company can produce and deliver it profitably. The term 'digital marketing,' however, often refers to advertising and promotion in the digital world.

Digital marketing is also the use of digital technologies, such as SMS and app notifications, to reach people on connected devices. For example, you can get information to update a store as soon as you log in. Your smartphone may be geared into a geotagged area, allowing the store to identify you personally.

Digital marketing is the marketing of goods and services through digital technology

• What is digital marketing?

Digital marketing is a marketing strategy for advertising and selling products or services on the Internet. It is a process of using various online marketing methods such as search engines, social networks, and email to reach your audience.

Or

Digital marketing, also called online marketing, product promotion to connect with potential customers using the Internet and other forms of digital communication. This includes not only emails, social media, and web-based advertising, but also text and multimedia messages as a marketing channel.

“Digital marketing goes beyond online advertising to include channels that do not require online use. It includes mobile phones (both SMS and MMS), social media marketing, display advertising, search engine marketing, and any other type of digital content.”

With digital marketing, you can find people who are interested in your offer, engage with them, and build trust with your brand.

Digital marketing has many different types, most importantly web marketing, search engine optimization, content marketing, PPC advertising, communication marketing, email marketing, video marketing, and affiliate marketing.

II. HISTORY

The term 'digital marketing' came into use in the 1990's. In the 2000s once In 2010s, digital marketing became more complex as an effective way to build deep and consistent customer relationships. In 2012 and 2013 statistics showed digital marketing remained a growing field.

• Benefits of digital marketing

Digital marketing is especially popular because it reaches a wider audience, but it also offers many other benefits. These are just a few of the benefits.

* Extensive local access

When you post an ad online, people can see it no matter where they are (as long as you don't limit your ad geographically). This makes it easier to increase market access for your business.

• Cost effective

Digital marketing not only reaches a wider audience than traditional marketing but also carries lower costs. The additional cost of advertising for newspapers, television stations, and other traditional marketing opportunities could be high. They also give you a little control of whether the intended audience will see those messages in the first place.

With digital marketing, you can create just 1 piece of content that attracts visitors to your blog as long as it works. You can create an email marketing campaign that delivers messages to customer-targeted lists, and it's easy to change that schedule or content if you need to.

When you add it all up, digital marketing gives you more flexibility and customer engagement with the money you spend on your ads.

* Doubtful results

To determine if your marketing strategy works, you need to find out how many customers it is and how much money it is making. But how do you do that with a non-digital marketing strategy? There is always the usual option of asking each customer, "How did you find us?" Unfortunately, that does not apply to all industries. Most companies are not able to have personal interviews with their customers, and surveys do not always get complete results. With digital marketing, monitoring results is easy. Digital marketing software and forums automatically track the number of conversions you want to receive, whether that means open email prices, visits to your home page, or direct purchases.

* Make it easy for yourself easily

Digital marketing allows you to collect customer data in a way that offline marketing can. Statistically collected data tends to be more specific and specific.

Imagine that you are offering financial services and want to send special offers to people who are watching your products. You know you will get better results if you direct what is offered to what interests you in person, so you decide to prepare for 2 campaigns. The first is for young families looking at your life insurance products, and the other is for thousands of entrepreneurs who have been considering your retirement plans.

How do you collect all that data without automatic tracking? How many phone records should you go through? How many customer profiles? And how do you know who has read or not read the brochure you sent?

With digital marketing, all this information is already in your hands.

* More contacts with customers

Digital marketing allows you to connect with your customers in real time. More important, it enables them to communicate with you.

Think about your social media strategy. It's great when your target audience sees your recent post, but it's even better when they comment on or share it. It means talking more around your product or service, and increasing visibility every time someone joins a conversation. Collaboration benefits your customers. Their level of engagement increases as they become more active participants in the story of your product. That sense of identity can create a strong sense of product loyalty.

* Simple and easy modification

Digital marketing allows your customers to do something immediately after viewing your ad or content. With standard ads, the immediate result you can rely on is making a call as soon as someone looks at your ad. But how often does a person have access to a company while washing dishes, driving on the highway, or reviewing work records? With digital marketing, they can click a link or save a blog post and match the sales prompt. They may not buy immediately, but they will stay in touch with you and give you the opportunity to keep in touch with them.

105

III. HOW TO BRING TARGETED TRAFFIC TO YOUR WEBSITE

Find Your Right Audience

Here are some quick pop questions. True or False: All website traffic is the same, so quantity is more important than quality. If you guessed a lie, you got it right. Not all website values are the same. It's better to hit a little bit from people who care about your business than street scenes from people who will never buy your product or service. When you build website traffic, you need to find the right audience for what you have to offer. One way to do this is to look at similar websites. Here's a quick breakdown of the process:

1. Find a website with the audience you want.
2. Collaborate with the owner of the site and get guest posts published on their blog.
3. Remember that you must give something in return. This could be another guest post from them on your blog or some advertising.

You can also post to popular sites in your industry and put links back to your website. These are all great ways to bring the right people to your site

Promote Your Website With More Channels

Unless you are a completely new business, you may already have a customer base and a large following for your business. You can convert new and existing clients into traffic by placing your website URL in all available locations. This may include your signature email, invoices, marketing materials and social media accounts. Additionally, you should use social media to earn and promote blog posts and specific pages to your site. Advertising can be another effective way to deliver targeted traffic. Just be sure to post people who have benefited through social media or ads on a highly focused page and call to action. There is nothing worse than sending someone to your site's home page and discarding them because there was no clear indication as to what steps to take next.

Create an Easy-Find Site Search Engine

The importance of search engine optimization is no secret. Most people find websites with search engines these days, and it is important to make sure that your website is optimized for search engine algorithms. Google is probably the most important search engine you should be concerned about, and it is constantly changing the algorithm they use to measure sites. Aside from the many updates to search algorithms, there are a few important things to keep in mind:

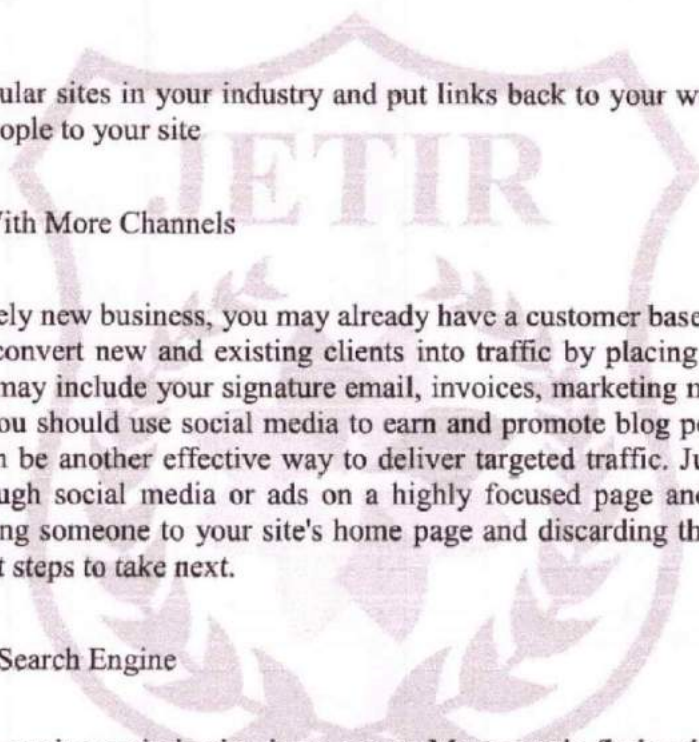
- Focus on creating unique content that speaks to a language your customers will understand.
- Use potential buyers to create keywords that your audience can search for.
- Remember the difference between how people search by voice as opposed to typing.
- Don't forget local keywords to get more targeted traffic.

Make Your Site Useful and Easy to Use

IV. CONCLUSION

Once you have brought people to your site using the previous methods, the trick is to know how to keep them there. You can do this in many ways:

- Invest in outstanding construction.
- Make sure your site is user-friendly.
- Regularly publish useful content for your audience.
- Give website visitors something valuable like information, coupons or giveaways.

V. REFERENCES

- [1] Chaffey D, E-business & e-Commerce Management Strategy, Implementation and Practice Pearson Education, Paris, 2011, 72-79
- [2] Digital Marketing For Dummies Book by Russ Henneberry and Ryan Deiss

107